

ВІКОПОМНА ОСІНЬ

АНДРІЙ АЛЕКСАНДРОВІЧ

„Кто был ничем, — Тот станет всем“.

(„Інтернаціонал“)

I. МРІЇ

Жив Янук і горював
З року в рік.
Скот глитайський випасав
Чоловік.
Юнь найкращу глитаю
Він одніс
І зарплату взяв своєю
Злість.

А було любив Янук
Грім-грімочок,
Та й любив сопілки звук
Звук-струмочок.
І таким безпечним днем
Коло гаю,
Про життя своє сумне
Заспіває.

Серце хлопця пісня ця
Геть поранить.
Ріс без нені, в бур'янах
На майдані.

І хвилиною мрійною
В сні яснім
Соколом над пилом-гноєм
Знявся він.
В мрій таких — не крила, вітер,
В добрий час! —
Хоче з правдою зустрітись
Він хоч раз.
У якій вона сторонці,
Де та путь?
Ти скажи мандрівник-сонце,
Добрим будь!

Тьму земель Янук минає,
Ой, дарма.
Правду кличе він, гукає,
І нема.
Крильми сокола він чеше

Неба шовк.
Правди світ в краях безмежних
Не знайшов.

Ось думками бачить гори,
Вишину.
Коло гір виносить море
Лють страшну.
І здалося, ось маячить
Гнів-скала.
Правду тут Янук побачив,
Тут жила.

Підійшов він ніяково —
Перший раз.
Правда стріла добрим словом
Без прикрас.
Сів, як з матінкою, щиро
Про талан
Потекли слова довіри
І тепла.
Він розказував докладно
Билину.
Й пробивало слово владне
Літ стіну.
Правда слухала — і звідкись
Роси сліз
Лихо лиш життям сирітським
Він проніс

Тут багряним потуханням —
Хмар грядя.
Давить груди біль зідхання,
Насіда.
Правда слухала, спинивши
Гнівом дух.
Всю тернами повість вишив
Наш пастух.

І сказала правда: — „Хлопче,
Прийде осінь —

Буде те, чого ти хочеш,
 І мріях просиш.
 Новим ладом прийде осінь,
 Господарем,
 Світ не знав такої досі —
 Гільки марив“.

Говорити ще хотіла
 Та зза гір —
 Хмар навала налетіла,
 Дикий звір.
 — Правдо, де ти?..

Слід розтанув,
 Зник і шез.

Ой, годинонько ти славна,
 Вийди ще.
 Коло поля і латаття,
 В хмизняку
 Світ встає, немов троянда
 Януку.
 Осінь прийде—їй скориться
 Шквал жадоб.
 Де ви, бур грядущих птиці—
 Знати щоб?

Водить марев сонцекрилик
 Корогод.
 І не чувся—жито миле
 Шкодить скот.
 Вихорем Янук прискочив—
 Ой, біда!
 Перед ним—не вірять очі—
 Господар.

Янука глитайським києм
 Молотив.
 Чобітьми на землю кинув,
 Чуб крутив.
 Ледве звівсь. Лежав горілиць
 До смерку.
 Потім якось повз без милиць
 На ріку.
 Захід із снопів багряних
 Сплів мітлу.
 Сіяв морок полем гранним,
 Як чаклун.

2. ВИЗВОЛЕННЯ МРІЙ

Варом солоним, як сльози текли—
 Проходили дні.
 Шерхом могильної грудки пекли—
 Проходили дні.

Розпачу смерч світами котивсь—
 А дні брели.
 Смерть прокладала свинцеві мости—
 А дні брели.
 Світ угинався під громом гармат—
 Стогнали дні.
 Землю війною кат обіймав—
 Стогнали дні.
 Грізне якраз почалося отут—
 Повстали дні!
 Ленін кризь заграви вказував путь,
 Дрогнуло море
 — людський каламут,
 Зринула правда, як сонець жмут,
 Гнівом уста її люд зовуть,
 Клекотом сили війнули вогні—
 Пестали дні

3. КРИЗЬ РОКИ

А кризь роки, кризь радощі
 Й злигоди
 Сваюлю банд і кризь важкі походи,
 Кризь чад погроз, гнилу зневагу
 панську
 Через героїку безсмертну
 партизанську,
 Кризь дні й літа напруження і мук,
 Кризь гвалт конання дідівських
 обніжків,
 Під шепіт тих, хто ніс глитайські
 віжки —
 Нової правди
 Став творцем Янук.

...Янук захоплений. Він почув
 героєм,
 Він щастю одвойованому рад,
 І вже веселим і сліпучим роєм
 Полощеться пожовклий листопад.
 Янук захоплений. Він рад своєму
 колгоспу
 Робіт спішних пройшли важкі жнива
 Не будь захопленим і радісним
 в цю осінь
 Не має права добрий голова.

Колгоспним табором покошено
 і зжато

Шістнадцятого літа урожай.
 На покуті у чесній світлій хаті
 Стоїть із тістом, виспіва діжа.

А де ж було, в яких світах
і мовах
Змордованому в наймах бідняку,
Щоб дар землі був хлібом
без половини,
Щоб осінь скарбом стала на току?
Ведуть валки... Дзвенить потік
баяна...
— Ворота навстіж — ударник
господар!

І в світлім галасові дружньої
пошани
Прийма дари щасливого труда.
Зорею прапори над хатою
палають.
І прості явища ростуть, як цвіт
легенд.

Гей, дідько зна!
Таких подій не знає
Історія землі не відає ніде!

Сказав—історія? Чи ж їй до нас
рівняється?
Поети давнього, усі співці-діди
Як чудом вражені: до панського
палацу

Везуть в колбуд дозрілості труди.
Янук схвильований. Він вироста
героем

І щастя одвойоване він п'є.
І як не радуватись! Героїчним
боєм

У лавах честі з першими стає.

В грудях радості прибій,
А в очах — тривога.
Осідлав коня собі,
Як струна дорога.

У садах вітри ячать,
Свищуть в полі жатім.
Іде хлопець до дівчат,
Хлопець їде сватом.

Пишні липи розцвіли
Білосніжним цвітом.
Коли ж їхати, коли,
Як не баб'їм літом?

Поки кличуть аж кричать
Справи господарські —
Не згадаєш про дівчат,
Про дівочу ласку.

Дні і ночі, як потік
Біг рвучкий роботи.
— Гей, удар ти копитом
Кінь — копитоцокіт!

У груді клубок вогню,
А в очах — тривога.
Ще й гука Янук коню,
Як струна — дорога.

Буває так: ти думаєш одно,
Та інше вийде на живому ділі.
Янук — роздав колгоспівське зерно,
Давно державі — здав найперше
спіле.

А тут... приїхав — і така журба,
Покошене злочинці змарнували.
Шукає він — а де ж тут молотьба?
Не вгледіли, і цвіллю вже припало.
І ходять баби судять по селу:
— Чи ж будем мати хоч шкуринку?
Янук збирався, думав погулять,
Та відпочити думав на хвилинку.

І сміх, і злість! Зів'яв надій
вінок

Людей отрує досада терпелива
Рука якогось злодія ізнов
В колгоспі цьому сіяла прориви
Важко кров'ю пухнув гнів людський
Шукають ворога...

А в полі зловиш вітер?
Пастух жене скотину в вулички...
Без догляду селом блукають діти.

Над лісом знявся промінних заграва
кру

Блакитний день натомлено стихає.
— Мо, закурити даси? — звертається
пастух

Янук махорку дружньо витягає.

Так розбалакались і темрява прий-
шла

— Біда, браток, ступа на п'яти
голод

Янук застиг — і руку до чола:
Знайомий голос, що лунає поряд.

І виром кров у жилах загула,
— Не може бути?
— Той самий, безумовно!

Пастух зашарпався, став чорний,
як смола,
Од несподіваної стрічі і розмови.

— Я ж чув, що ти живеш у Соловках?
Дивись — зустрілися... Приймай
мою подяку.

Я — твій пастух! Згадаєш Янука,
Якого бив і вигнав, як собаку?
Я дякую за долю ту гірку,
Знущання, сучий сину, сльози тихі.
Як спритно шкуру вовчу — на легку
Змів ти, ворог, син старого лиха!

Твої шляхи, твої сліди в крові.
Добру людському шалом помсти
шкодиш.

За руку я тебе розлючену зловив,
Тут вирок мій, людської долі
злодій!

Сапою підриваєш, наче кріт,
Підмурок розквіту у застарілій
злості.

Ходім... пастух, побачить хай
нарід
Лице одкрите глитаюки-гостя.

Ти ловиш погляд мій? Схиляєш ти
чоло?

А силу дати тобі — заллеш нам очі
оцтом.

Я — наймит був, ти був — хазяїн мій,
Тепер ти — гній, а я — боець у зрості!

Ой, знаю дні, коли в полоні мрій
Зустрів я правду в дальніх
грозовицях.

А нині, глянь — в землі колись старій,
Красує правда — колос більшовицький.

Дріжиш, як лист? Зтряхнись, у да-
леч глянь,

Останній корч проклятого старого, —
По світу йде ясного Жовтня рань,
Пала зоря суспільства бойового.

Добріє осінь. Стали ми людьми.
Гуде земля під нашим плугом творчим.

Далекі роки. Дальніх марев мить,
Був голос правди — голосом пророчим.

Співа життя про осінь перемог.
Шляхи залито сонячним блакиттям
Вдні ідуть. На суд. Ідуть удвох —
Один утішений, другий тоскою вкритий.

4. УРОЧИСТІСТЬ

Пісня розквіту і сили,
Літаки твої, дредновти,
Розкриває сонде-крила
Наша осінь —
Любий Жовтень!

А була в неволі — мрія
Тільки в маревах безмовних
В соцзмаганні нам зоріє
Наша осінь —
Рідний Жовтень!

Де синіла твань болота —
Там росте пшениця повна.
Радість, спіла позолота,
Наша осінь —
Любий Жовтень!

Клич комуни всім народам —
Більшовицьким ділом мовте!
Нових фабрик і заводів —
Наша осінь —
Любий Жовтень.

Сонде, вітер, обшар спілий,
Бистрих рік коловороти —
Скарбом їх заволоділа
Наша осінь —
Любий Жовтень.

Над світами сонце — крила,
Весен сонячні дредновти.
Наша слава,
Наша сила,
Наша осінь —
Любий Жовтень!

З білоруської переклав

Терень Масенко

Я ЛЮБЛЮ

РОМАН

А. АВДЄЄНКО

Продовження

Розділ восьмий

Я іду високим лісом. На дубових мачтах висить небо. Роздертими крилами плутаються в суччях мертві хмари. Бронзові жолуді падають на запліснявілу землю потухаючими зорями. Дикий лишайстий дуб учепився тисячорукими гілками в брудні нечісані патли туч.

Я іду мертвими чагарниками. Але мені страшно цієї німої бездушної тиші. Знаю, що он там, за вежами стовбурів, ховається якийсь хижий звір. Я навіть відчуваю його голодний, нетерплячий погляд на собі. Мені здається, я уже спробував кинжальної гостроти його кігтів, відчув на собі його дихання. Він приготувався затиснути в моєму горлі останній ковток повітря. Я біжу, рятуюся. Ліс сипле жолудями. Холодно.

Я прокинувся... побачив дідові очі. Тіні од вій закривали його горбаті вилиці, і від зелених зіниць до чорнильного просвіту віконця тяглася срібна нитка.

Халаюся за матір, притискаюся до неї, змерзлий. Вона накриває мою голову теплими долонями і шепоче слова розради. Їй так само не дають спати дідові очі. Він їх ніколи не стуляє. Пильнує нас із матер'ю, чекає, щоб скоріше батько пішов на роботу, тоді він випросить у матері горілки.

Коли світанок промиває куткове вікно землянки, мати шепоче:

— Сань, чуєш, Сань, уставай, уставай синочку!

Разом зі мною встає батько. У нас на трьох чоловіка залишилися одні

черевики. Зараз їх узуває батько, а я загортаюся в гончірки, закручуюся вірьовками, і ми виходимо на січневий вітер і мороз.

Я іду з батьком на домну. Він там дерев'яними колодками замінить черевики і я з ними побіжу додому, де чекає своєї черги голоп'ята мати.

Ми поспішаємо. Батько іде не оглядаючись. Мені треба бігти ристю, щоб не відставати від нього. Ганчірки і вірьовки розмоталися. Поправляти ніколи. Батько не чекає. Льодяні бритви тонко ріжуть мої підшви.

Коли батько зникав на роботу, дід оживав. Він знав, що до нього знову прийде шматочок обжорки, пивного базару. Забоював він цю утіху хитрощами.

Якось я проходив повз його постіль. Він схопив мене за шию, потягнув до себе, повалив на ліжку і почав мучити: залізними нігтями зривав струпи з голови, ловив моє тіло, примовляючи:

— Преси у матері, хай дає на півпляшечки, тоді пушу.

Мати лаялася, плакала, а дід нічого не чув, поки вона не приносила горілки. Так траплялося мало не щодня.

Мати зв'ялила себе. Потихеньку продала свої сорочки, крала батьківський заробіток, а дід усе ще й не думав помирати. Навіть рожев'іший став. Мати вже перестала плакати. Блимала сухими, запаленими очима, стискала в травинку свої худенькі губи і молилася богові, щоб той послав скоріше в землянку смерть... Невдовзі я помітив, що вона ховалася від діда на піч, смоктала із пляшки горілку і, доливши

потім водою, давала дідові... Той, уже не розбираючи, жадібно ковтав її, не відриваючись, аж поки не кінчав.

Скоро дід перестав за мною полювати, бо мати добровільно носила йому горілку, тільки ділила її.

Так і звикла: і батькові побої не допомогли її відучити. Бувало, так він її виволочить, що лежить, розпростершись, чорніша від землі, не здихється. А видужає трошечки, крива, з опухлими очима біжить до монопольки. Нап'ється з дідом, сяде до нього на ліжку, і заведуть удвох:

Тай немає гірш нікому,
Як тій сиротині...

Кріпився довго батько, рідко заглядає до монопольки. Щосуботи нас мив, розчісував голови, сушив над пічкою штанинята. Потім і він опустився.

Рятував Гарбуз. Приносив із каси взаємодопомоги грошей, до виплати і харчувалися. Горновик, показуючи на діда, говорив:

— Бережися, Остапе Никаноровичу, такого кінця.

Батько слухав мовчки, не перебивав. Кілька разів він ходив кудись із Гарбузом. Після цього був дома незлобивший, трохи ласкавіший. Але перед новими ударами знову не витримав. Мати пропила з дідом останні копійки. До виплати лишилося кілька днів. Мати заклала черевики. Батько прибіг додому босий і довго бив матір. А потім сам побіг до шинку Аганесова.

Мати не встала з землі. Лежала рівна, чорна.

Уночі з дідом було щось недобре. Мичав глухо на ліжкові, підстрибував і до світанку притих. А вранці вся Собачеевка узнала, що померла Остапова баба, а божевільного Никанора вхопив удар.

Через кілька днів зовсім прохолонуло велике, жадібне до життя дідове тіло. Перед тим, як заплющити очі, він самими губами покликав мене і прошепотів:

— Сань, прокляни свого батька, убий, коли пошле тебе на завод або в шахту працювати.

Гарбуз, стоячи поруч зі мною, похмуро мовив:

— Сань, скажи дідові, що завод тут ні до чого.

Потім Никанор жадібними очима довго оглядав землянку. Зупинився на Гарбузові, хотів щось сказати йому, але не вистачило слів. Дивився на нього мутно і довго, стискаючи задубілими пальцями руку горновикові. До самого свого кінця не відпустив.

Обмивали його глиноярські плакальниці. Лежав дід на трьох столах, і не вистачало йому місця. Під п'ятки підставили табурет. Груди в нього набрякли, живіт затягнуло, біля скронь напнулися сині вузли жил. Навіть мертвого не покидала ненависть.

Брата Кузьми не було на похоронах. Тиждень тому його відправили до Сибіру. Батько ходив на етапний пункт прощатися. Заслали Кузьму за те, що він у вальцівному цеху підняв страйк мастильників, підручних, вальцівників. Страйк перекинувся на весь цех, захопив дрібносортний, заготівельні стани і протримався тиждень. Кузьма був головою страйкового комітету. Підняв страйк Кузьма, коли на німецький фронт виряджали другу партію новобранців. Були чутки, що незабаром почнуть брати і доменників, які працювали на оборону.

Виносили діда із землянки у при смерки. Удень чоловіки були на роботі, а важкого, одутлого Никанора дрібні собачеевські баби не могли підняти і в дванадцять рук. Винесли його Дубняк, Коваль, Гарбуз, батько. Поправляючи на плечах рушники, вони зупинилися з білою, свіжовиструганою домовиною, може, на тому самому місці, де в далекому минулому Никанор топтав землю, радіючи з споруджуваної хати. Старезний собака, що давно втратив голос, несподівано загавкав з колишньою молодістю похапливістю. До землянки підходили стражники.

Люди із здивуванням тихо поставили домовину на землю. Ластовинкуватий стражник, закручуючи вуси, підійшов, запитав грізно:

— А хто із вас господар?

— Я, — виступив батько.

— Проходь до хати, і ви теж, — сказав ластовинкуватий. Поглянувши скося недовіжливо на домовину, він наказав молодому:

— Постережи, Федоренко, потім побачимо.

Усіх загнали до землянки. Роздягли. Обшукали.

— А де будуть речі вашого сина, Кузьми? Куди віднесли? — допитувався ластовинкуватий.

— Давненько син не живе з нами, — важко відповів батько. Ластовинкуватий підійшов до мене.

— А ось хлопчисько все як слід розкаже нам. Правда, карапуз? Чого дмеш губи? Ну, скажи: носив брат папери кудинебудь, га? Може закопав де?

Гарбуз пильно дивиться на мене, але мовчить. Я пам'ятаю, як давав він мені пачку якихось листів. Я догадуюся, що не можна говорити про це, і не розтискую губів.

Ластовинкуватий відходить. Покрутившись ще трохи у землянці, стражники йдуть у двір. Стражник дає наказ огледіти домовину. Козаки, кречучи, затуляючи носи, перевертають кам'яного Никанора.

Не знайшовши нічого, вони йдуть.

У головах Никанора стоїть Варка. Вона витирає сльози шовковою, кольору веселки, хусточкою. У Варчиних руках горить у присмерках золота ніжнокора цитрина.

Розділ дев'ятий

Прокинулися ми одного ранку і не впізнали своєї землянки. Стіни її вимазані дьогтяними колами. Усередині їх намальована бридка фігура, поставлена на четверіньки. Під аркою ніг і рук товпилися нюхасті гостроморді пси.

Під картиною підпис:

„Це голодна Варка і її псюрня“.

Уся Собачеевка збіглася дивитися.

Батько вийшов із землянки, дивлячись під ноги, блискаючи лезом лопати. Мовчки зітер намальоване і швидко сховався у низьких дверях. Розбудив сестру. Почекав, поки вона узує чо-

бітки, накриється шаллю. Потім акуратно намотав на волосатий кулак її довгі шовкові коси і спитав:

— Де ти убрання взяла?

Варка дрібно клацнула зубами, заблимала оком, закрила щокі і боязко виправдувалася:

— Татусю, купила, ейжебогу купила, ось спитайте у рябої Насті.

— Кажи, падлюка, де взяла?

— Купила, рідненький, от провалитися, от не встати.

Батько пригнув Варчину голову щільно до землі, натягнув коси. Він до самого поперека розгонив важкий кулак і з кожним замахом стогнав. Від його ахкання дріжали стіни землянки, підстрибував на кривих ногах стіл, і не чути було нашого виття і Варчиних стогонів.

— Ну, тепер скажеш?

— Скажу.

Розповіла Варка, як сам Аганесов подарував їй килимові чобітки і карбованця з дутими сережками напридачу. Товстий м'ясник купив шаль. Чийсь руки сунули прозорі панчохи і мідний перстень. Хтось пошанував оріховою халвою, заправленою горілкою, цілував у губи і лазив на колінах біля її холодних ніг. Хто? Забула.

Все розповіла Варка батькові, забувши тільки про цитрину. Батько допоміг їй устати, підвів до відра і повільно мовив:

— Умийся і йди геть з нашого двору, забудь, що в тебе є батько, повія ти найостання.

Немита пішла Варка. На підлозі розпростерлася шовкова хустка, вона шелестіла під ногами.

Я вискочив із землянки, біг за нею. Вона йшла не оглядаючись, горбата і низькоросла. Йшла через Ямський базар, повз інженерські квартали, тулячись до високого заводського паркану, і йшла заводськими пустирями, смітниками, розгублена, втративши зір і слух.

Блукала цілий день. Надвечір зупинилася перед ночліжкою Аганесова і про щось замислилася. Я біг збоку, боязко торкнув її холодну руку:

— Варю...

Вона обернулася до мене, дріжачи губами:

— Іди, Сань.

І грюкнула дверима. Сховалася у темноті ночліжки.

Вона тинялася потім на міському базарі, п'яна. Розхапали Варчине тіло, залапали, заялозили в Аганесовій ночліжці. Дісталася вона ненажерливому базару. Приятелювала з злодіями. Лазила на дах по білизну. Стояла по темних закутках, моргала підбитими очима.

Коли я уже розгубив увесь свій рід, залишився сам, я зустрів її на базарі. Попелястими пальцями вона відщипувала жовті крихти теплого хліба і ковтала, як пілюлі. Золотиста м'якушка парувала, вкривала жовті зуби і стертий Варчин ніс.

Вона боязко підійшла до мене. Її коси пожовкли, вилізли. Скроні виступали на блідому і худому обличчі. Губи порепалися.

Підійшла близько до мене, мовила тихо:

— Сань...

Я не витримав — кинувся у ноги. Задріжала Варка, присіла розслаблена на землю і сховала мою голову у те місце, де колись були тверді і теплі груди.

Довкола зібралася базарна юрба.

— І як вона, сердешна, побивається! — біла себе по жирних стегах баба, нав'ючена важким кошиком.

— Синка, видно, знайшла, — пустивши сльозу, здогадувалася бабуся у чорній хустці.

— А може браток? — устряв хтось.

— Браток? Ска-а-зав теж. У неї вже, либонь, цілий вивідок на виданні сидить, та подружилось не менше.

А Варка гладила мій чуб, поправляла сорочку, витирала мої мокрі очі, втішала:

— Не треба, Сань, рідненький. Ось скоро літо буде, і ми знову з тобою побіжимо в ліс, купатися...

Розділ десятий

На батька напав страх.

Він боїться залишитися насамоті з собою, з нами, у низькій нетопленій

землянці. Він повертається з роботи і розгублено зупиняється біля дверей. Парусинові промоклі рукавиці тягнуть руки до землі, на спині виростає горб, голова звисає, а очі чогось шукають.

Він ішов до пивної, пропивав заробіток, сумував у кублі розпусти Аганесова, забуваючи, що у нього трое голодних дітей.

Ми були залишені напризволяще. День починали бійкою. Митька, що прокидався раніше від усіх, тихенько надівав батьківське дрантя, піджак і намагався непомітно зникнути із землянки. Але рукаста Нюрка хватала хитруня за комір. Вона сама хотіла сновигати біля крамниць у ногах базарної юрби, випрошуючи шматочок хліба, копійчину. Піджак обідяв ситість. Через те за нього розгортався бій. У Митьки в руках залишалися жорсткі Нюрчини коси, що збивалися кінськими патлами, а її нігті червоніли від розідраних Митьчиних щік. Брав піджак той, у кого більше лишалося сил. Нюрка майже завжди, переможно надувши губи, з головою і ногами стрибала у батьківське дрантя і з торбинкою на плечах виходила на здобич. А Митька зализував свої рани, принижувався, пересильюючи ненависть.

— Ти, відьмо, хоч шматочок хлібця принеси.

Я ненавидів їх обох. Ненавидів за те, що вони дужчі від мене, ніколи не давали піджака, не ділилися і крихтою базарної здобичі.

За Гнилими Ярами на пригорку стояла різниця. Двір її, обгороджений високим парканом, був розбитий на волячі, телячі, свинячі, пташині перегородки. Там, чекаючи убого, підгодовували телят, свиней і птицю.

Натрапив я на гусяче стійло. Проліз у дірку, яку напевно прогризли собаки. Посеред дворика тягнулося вузьке коритце. У нього стайничі завалювали зварений жмих. Довгоногі гуси юрбою б'ються біля стійла, жадібно годуючись останній раз у житті. Я без будьякого докору сумління підкрадаюся до корита і з неменшою жадобою хапаю колючу кашу. Гуси кидаються на мене, довбають гострими

сучками своїх дзьобів, не хочуть ділитися зі мною. Все таки я встигаю саяк-так підживитися і терпіти до наступного дня.

В інше місце я не ходив, замерз би. А на різницю добігав, хоч був босий і невдягнений.

Скоро мені довелося добувати харч для двох. Митька увечері не став упускати мене до землянки, вимагаючи плати.

Приносив жмих у кишнях і йому. Він, побачивши, що це вигідно, почав вимагати плати і з Нюрки. Тоді ми з нею змовилися проти нього. Ми брали піджак по черзі. Я діставав хліб, вона відкривала мені двері, а Митька голодував.

Батько ніколи не заносив до землянки ні крихти хліба, ані міднієї копійки. Навіть ми ще підготовували його. Часто він запобігливо просив.

— Нюро, чи немає шматочка хліба?

Нюрка не була ненажерливою. У неї був майже завжди запас. Витягала торбинку, обділяла хлібом.

Якось я на різниці дістав великий шматок тельбухів. Ми його сполоснули на дні Гнилих Ярів, порізали лопушистими шматками, зварили і з дутими животами сиділи і думали над рештками.

Жаліслива Нюрка запропонувала:

— Сань, понеси батькові на домну. Одягаюсь і несу.

Батько працює на домні горновиком.

Ось я бачу його, широкоплечого, величезного зросту. Він бере довжелезний лом, кличе робітників, і вони починають у дванадцять рук пробивати летку, давати вихід чавуну.

Раніше він це робив сам. Візьметься за середину лома, нагнеться наче для стрибка, витягне канатом шию, вигне все тіло назад, а потім, гейкаючи грудьми, горлом, викидається разом з ломом вперед.

Приходили дивитися інженери, їхні мадами, як горновик Остап сам робив за дванадцять рук. Майстер надбавив три карбованці на місяць і обіцяв ще.

Але то було раніше, коли батько не був відвідувачем гнилоярської пивниці, коли щодня сьорбав гарячий ка-

пусняк, брав із собою на роботу шматок хліба, пару картоплин. А тепер розгубив свою силу. Він замахується ломом, і перед ним гоїдаються лампи, небо розтануло в туман і спустилося до його ніг. І хочеться Остапові трошки посидіти, передихнути, зупинити хміль. Але не можна. Треба працювати. І він утомлено, механічно водить руками, заплющивши очі, щоб не впасти від запаморочення.

І цей настрій наче передається іншим робітникам, з ломом нічого не виходить. Він тільки дряпає залізоспалену глину летки і не пробиває. Дванадцять рук рухаються не дружно, послаблюють удари.

Товстий, з багряно-синіми плямами на скронях, мишачими очима і бабським голосом, майстер нервується. Топлення вже давно готове, затримувати не можна ні хвилини. Він підстрибує до горна, кричить:

— Ви це що, спати прийшли на домну? А ти чого дивишся? — накинувся він на батька. — Берися, бий сам, ну!

Батько зняв руки з лома, простягнув їх до землі, міряючи ноги. У них ломота і дрож. Їх треба витягнути, похрустіти кісточками. Він лизнув язиком сухі, порепані губи: захотілося спати і пити.

Остап тупо дивиться через майстрову голову і про щось думає важко, нескладно.

І зробилося сумно і нудно Остапові. Плакати хотів, та на людях соромно. Сів у пісок і опустив голову. А майстер розкричався, схопив його за груди, силкувався підняти і з злості штовхнув, вилаяв по матеріному.

Хитнувся Остап. Побачив оброслі салом очі Бутилочкіна, курносий ніс, губи, що лежали не підборідді, кадик і раптом згадав, як ображала його ця людина десятки років, багато тисяч днів.

І ось знову майстер стоїт перед ним, лає його собачими словами, штовхає в груди, змушує працювати.

Вся дванадцятирічна ненависть підійшла до серця, всі образи заговорили голосно. Він підняв свій кулак на голову хазяйського прикажчика, ударив у жирні очі, звалив у пісок.

Гарбуз працював на сусідній домні. Він наче чекав цього.

— Правильно, Остапе, дай йому ще раз, міцніше.

Гарбуз гукнув своїх товаришів. Мулярі кинули молотки, горновики—ломи, каталі—візки, газівники—апарати, чавунярі—навантажування, формівники—пісок. У сто рук доменники підхопили товстого майстра, кинули в пісок і залишили його тоді, коли він уже перестав просити пощади.

Потім горновик Гарбуз повів вантажників, каталів, формівників до контори; вони ввійшли чергового інженера. викупали його у смолянному розчині, обсипали тирсою і прокотили на тачці по всьому заводу, до жухелевого ускісу.

Частина доменників, налякавшись наслідків, взялася за лопати, пробивали лотку.

... Глина порожівіла, зацвіла місцями в макові пелюстки і раптом прорвалася вогнем.

Страйкарі, піднявши інші цехи, пішли на мітинг, коли побачили зраду. Вони кинулися до домни, вирвали лопати, лопати, зруйнували рівчаки, жолоби. Чавун полинув на вохку землю, ударив вибухами, розсипаючи смерть.

Я побачив, як тікає батько, схопившись за око.

Ніхто не хоче рятувати топлення. У кутках радіють, що чорніє чавун, подібний до корости.

Я поніс до дому тельбухи прохолоті й незацеплені.

Розділ одинадцятий

Батька тоді, на домні, не вбито. Чавунними іскрами йому випекло очі. Ходить він кривобоко. Голову гне до обвислих плечей, до чогось дослухається. Він наче соромиться своєї сліпоти: закрив завжди опущеним повіком знівечену зіницю, замружився. Здорове око він намагався розкривати ширше, неначе хотів запевнити кожного, що чудесно бачить світ, радіє з його творіння.

Але немає радості у батька. Він позбувся всього. Знятий страйк закін-

чився невдало. Батька з Гарбузом забрала поліція цього ж таки дня. Але горновики, мулярі, вальцівники, сталевари не хотіли стати до роботи аж поки не задовольять їхніх вимог, а серед них головної—звільнити Гарбуза та батька і прийняти їх знову на завод.

Страйкували три тижні. І господарі пішли на хитрощі. Гарбуза і Голода випустили, прийняли на роботу. Але як тільки завод почав працювати на повний хід, їх викинули за ворота.

Даремні були зусилля Гарбузові підняти знову робітників. Вони наголодалися, натомилися.

Якось прийшов до нас Гарбуз, жалюгідний і забитий, подібний до старця. Він говорив батькові майже слізливо про якісь арешти в організації і байдуже закінчив:

— Скоро і нас підберуть.

Раптом підвівся, викинув на стіл гроші і крикнув:

— Принеси, Сань, погрітись, пече...

Ніколи я не бачив Гарбуза за горілкою. І зараз він пив невдало, стискав свою велику голову долонями і, тихенько погойдуючись, говорив:

— Вихід, вихід треба і скоріше.

Покликав мене до себе, затиснув колінками і, стукаючи об мої зуби склянкою, умовляв:

— Пий, Санько, всеодно згниєш, не дадуть тобі вони піднятися, сволота. А ти не думай, що я того, зовсім... завтра я знову піду тверезими ногами. Ну, пий...

Батько гойдався за столом і марив:

— Миколо Ніколаєвичу, горбатий, доберуся, доберуся до тебе, я пригадаю тобі своє життя.

Йому здавалося, що у всьому винний майстер з мишачими очима.

Пригадую останній батьків день. Його довго не було вдома. Прийшов до своєї землянки. Стояв у дверях гостем, не роздягаючись. Ми троє сиділи на печі, стиснуті голодом і дивилися на нього, як на чужу людину. Мовчали й боялися, щоб він не підійшов до нас.

Він був дуже боязкий і тихий і напевно тверезий. Зняв шапку і несе її поперед себе, як несуть свічку, побоюючись зустрічного струму повітря.

Підійшов. Присів на піл, простягнув до нас руку по ласку, наче прохаючи милостині.

Я сховався за Нюрку. Не хотів, щоб ця порелана долоня доторкнулася до мого чуба. Я боявся: посиплеться він зразу порохом. Я затиснувся в кутку і стукав зубами. Мені страшно цього обличчя, цього великого ока, піднятого до скроні, кривих губів і пропечених зморшок.

Батько відчував наш страх перед його каліцтвом. З хвилину сидів обм'який. Потім скочив, заклав обідраним рукавом зряче око і вибіг із землянки назавжди.

А вранці до нас прибіг Гарбуз і тихенько порадив:

— Ви б пішли в останнє на батька подивилися...

Я побачив його на скляній веранді товстого майстра. Сюди занесла батька його ненависть. Але запобігливий майстер попередив її. Він поклав бездушного Остапа на килимові доріжки.

Лежить батько на широкій спині, стиснувши гострий лом. Високо підняте повіко сліпого ока, воно оголює мутну, нерухому зіницю.

Я не плакав. Стояв і думав: „Який усе таки батько довгий“.

... Не змінилося наше життя після батькової смерті. Все по старому. Ми не виходили з землянки. Тільки здерідка нас провідували чутливі бабусі Гнилярська: приносили брукву. Як і раніше, Нюрка забирала всю здобич. Але, незажерлива, вона давала нам полизати корінь.

День і ніч ми сиділи в середині руської печі, де мати пекла хліб, варила відерні казани борщу, випарювала воші.

... Із Бельгійського лісу лінивий вітер приносить воркотіння зграй галок, перепрілий хміль торішнього листу, передгрозову прохолоду, свіжість ялинок і верби. Степ линияє. Митька і Нюрка лежать у печі і, пригнувши сині коліна до струпуватих підборіддів, трясуться від кашлю, віддираючи вибухами застарілі шари сажі.

Вони вже кілька днів віддають мені дарену брукву, лежать не зводячись і просять, щоб я їх хоть трішечки при-

грів. Я лежу між ними і мені душно, а вони все просять тепла, навіть у гарячці.

Одного світанку я прокидаюся від холоду. Узнаю притихлу Нюрку. З другого боку від мене Митька. У нього ще теплі вуха, але на розкиданих руках льодики ніготків. Мовчать сині губи.

Мені страшно напруженої тиші. Я хочу вискочити з печі, але не можу знайти її темного і вузького горла. Не пускають стіни і простягнуті Митьчини та Нюрчини ноги.

Я кричу, але низькі глухі стіни ковтають звуки.

Отямившись, відчув носом різницю. Розплющую очі і бачу сіру парусину. Відкинув її і встаю.

Я на поліційній лінійці, на якій возять мертвяків, поруч з сестрою і братом. Базарна юрба — довкола. Я лякаю її. З лінійки ще ніхто не вставав. Цього не знає історія Собачеевки.

Люди думають, що можна підняти і Нюру з Митею. Але у них руки погнуті і чорні плями лягли на схудлі скроні.

Лінійка поторохтіла далі. Мене повернули в землянку.

Мені страшно цього простору халупи. Дуже високо стеля. Широкого розбігу стіни. А я такий маленький. Мені по горло стіл.

... Я біжу із землянки. У мене тепер немає нікого.

Розділ дванадцятий

„Тьотя дура“ — низька і товста, подібна до дубової колоди м'ясника. У неї на животі росте горб. Собачеевка каже, що це у неї від жиру, а заздрі перекупки нашого ринку запевняють, що в животі „тьоті Дури“ жаб'ячий вивідок.

Дура — не ім'я. Її звали Дора Олександрівна. А коли вона прийняла віру і звичай базару, охрестили її „тьотєю Дурою-жабою“.

У „тьоті Дури“ очі — зплюснуті кульки, які приліпили на живу руку до рівного місця. Губа звисла, загрожує відвалитися. Скроні розбіглися в боки. За щоками наче сховано по кавуну.

„Тьотя“ на базарі торгує пиріжками. Вона стоїть на найвигіднішому перехресті рибних і бакалійних рядів. На її бочоночних плечах цілісінький рік товста сукняна шаль. На горбатовому животі залізний ящик — грілка. „Тьотя“ мружить очі, надуваючись ковтає повітря, трохи присідає на ногах-обрубках і голосить на весь базар:

— Пиріжки, пиріжки, маслом зажарені, медом заправлені...

Вона мене підбрала у Гнилих Ярах. Відвела до своєї хатини, на самому краю Собачеевки, і сказала:

— Значить, будеш за племінника. Я теж наче як сирота.

Показала бляклу фотографію, де курячим вивідком сиділи її діти. Заплакала:

— Всі вимерли. Одна лишилася, як билинка в полі.

Розмазала сльози засаленою шаллю і суворо додала:

— І зви ти мене Дорою Олександрівною.

Почала привчати мене співати про пиріжки. У мене нічого не виходило. Стою посеред хатини і, задравши голову, вию, не думаючи ні про „тьотю Дуру“, ні про пиріжки.

„Тьотя“ сердиться, але все ж бере з собою на базар.

Ми кричимо в два голоси. „Тьотя“ раптом перестає, і я кричу сам.

Збирається юрба, знущується, але охоче купує пиріжки. „Тьотя“ вдоволена. Скоро я сам виходжу з цинковим ящиком на базар, а вона дома готує продукцію.

Але моя торгівля не йде. Пиріжки приношу нерозпродані. Базар гидує.

Тоді я почав збирати ночами паливо, а вдень топив піч стружками, сміттям, коксом і перевертав зарум'янені боки пиріжків, які „тьотя“ робила на довгому столі.

У Дори Олександрівни погана пам'ять: іноді забуває підгодовувати мене. Турбуюся про це сам. Коли вона дуже метушиться біля столу, я кладу руку у глибоку залізну жаровню на плиті і мну киплячий у маслі пиріжок. Потім крадькома по шматочку давлюся тістом. Так і живу. „Тьотя Дура“ вдоволена.

Я звик, щоб помийним світанком повз наше вікно проходило нормальне життя Собачеевки. Скриплять асенізаторські бочки, проїжджаючи на смітнице. Біжать, спотикаючись собачеевські баби на різницю, поспішаючи стати в чергу по тельбухи. Підстрибує у довгій сорочці вибійник Коваль, з синім від похмілля лицем. Повертаються з полювання, облизуючись, собаки. Тінями пропливають вальцівники, горновики, мулярі з акційного заводу. Проходять дванадцятилітні мастильники, колишні мої товариші, і я бачу в їхніх очах сльози, або, може, мені так здається через затуманене скло.

Отак кожного світанку. Сьогодні нікого немає за вікном. Уже я бачу яскраво на стіні навпроти себе виділу фотографію, а „тьотя“ мене все не будить і сама не працює. Вона наділа святковий капот, що горить роздушеними помідорами. Довго натиралася пахучим милом біля сліп'ячого дзеркала. Тільки потім підійшла до мене, ніжна і добра:

— Сань, агов, Сань, уставай.

Я мідно стискаю повіки, не ворущуся і думаю: „Яке ж сьогодні свято?“ А „тьотя“ тормозить:

— Сань, уставай, а то проспий усю свою радість.

Продираю очі.

— Браток твій, Кузьма, на слободі об'явився.

— Браток Кузьма? Це той, що з роботи завжди приносить шматок недоїденого хліба, а коли одержував гроші, купував довгі цукерки? Він розчісував моє волосся і намагався навчити читати.

Ні, він згинув. Закриваю очі. „Тьотя Дура“, крикнувши мені ще раз, грюкнула дверима.

Можна нарешті виспатися доскоchu. Я хочу заснути, а сон не йде. Забуваюся. Почуваю на чолі гарячу руку.

Мариться мені, наче це бабуса співає наді мною пісень. Прокинувся від щастя і бачу: стоїть у моїх головах оброслий чужий чоловік і сміється. Він не дочекався поки я встану із солом'яного матраца, схопив голову і боляче залоскотав колючою бородою мої губи.

По порожньому рукаву я узнав свого брата Кузьму.

Ось зараз він пестить мене і, не соромлячись своєї бороди, плаче. Потім зводить руки і кричить:

— У, гади, гади, прокляті!

Притиснув мене до грудей, поніс на вулицю, роняючи в болото сльози.

Поспішала Собачеевка, поспішала до шинку Аганесова. Всі вийшли на вулицю, надягнувши найкраще, що витягали з ящиків тільки в річні свята.

Усі слухають піднесений Гарбузів крик.

Що ж сьогодні за день? Свято? Чому ж тоді Собачеевка не п'яна, не лається по матиному, не б'є в кров морди? Чому не сходяться на ножі шахтарі і металісти?

— Револуція!

— Росія без царя!

— Слава тобі, господи!

— А життя піде, во?!

Собачеевка зібралася біля Аганесового шинку і чогось чекає.

На цегляний ганок зійшов брат. Він підняв мене вище від своєї голови над юрбою, закричав:

— Товариші! Подивіться на цього хлопчика. Його звуть виродком. Він боїться дивитися на людей. Він не вміє сміятися. Це мій брат. А чим кращі ваші діти? Чим кращі ваші сестри? Чим кращі ви самі? Хто нас зробив виродками? Хто відняв наш сміх? Хто позбавив нас радості?

Брат поставив мене на землю. Його перебив горновик Гарбуз.

Він піднявся навшпиньки, дріжав у колінах, притягнув до себе юрбу:

— Товариші, давайте питаємо відповіді за наші життя! Візьмемо їх за горло!

Гарбуз сказав за Собачеевку. Він копався в її серці, підслухував її думки. Він ще не встиг закінчити, губи ще не обсохли від гарячого заклику, а вибійник Коваль схопив гострорезу каміню, почав бити віконниці.

Хіба не тут у нього віднімали всі гроші, всю працю, зробили дітей старцями, дружину повією?

Бий у тріски, громи ночліжку, вибійнику Коваль!

Дивись, тобі допомагають. Ось твоя дружина нігтями віддирає залізні двері, вона головою хоче пробити її міць. Вона кричить чоловікам, щоб скоріше, скоріше розносили це прокляте гніздо.

Он, як вугіль, коваль з горбатим вальцівником каменем пробили двері шинку. Юрба кинулася до склепів. Задзвеніли пляшки, полилося з розбитих бочонків пиво. Десять із кутка вилетів вогонь і затріщав пожежою масток Аганесова, розлетілися іскри по Гнилоярську. Запалали сусідні дахи собачеевських землянок.

Горновик Гарбуз виріс за стіною вогню і диму. Піднявши руку, він кличе, охриплий від гніву:

— Товариші, подивіться, он стоять побудовані з наших м'язів, із нашої крові палаци!

Не зупинилася Собачеевка, не здригнула, не зменшила кроку, коли на лютневому холодному сонці блиснули козачі леза. Кузьма перший махнув рукою.

Я бачив, як упав брат. Я біг по Гнилі Яри і не думав, куди несуть мене ноги. Знав, що не зупиняться на руїнах Собачеевки.

Ніхто не помітив мене. Я біг, розшукуючи в юрбі Гарбуза. Він тепер залишився в мене один. Один...

Розділ тринадцятий

У ті дні вокзали заповнювали бійженці, загопи, дезертири, спекулянти. Вокзал був довгі місяці моїм новим притулком. Одного разу дуже захотілося їсти. Підібрався до мішочника, що задрімав був на цистерні прибулого поїзда. Я розрізав його потрійний мішок і підставив кишені під струмок пішона, що сипалося, іскрилося, як золоті зорі.

Спекулянт відкрив очі, схопив мою руку. Він гукнув товаришів, і вони в дванадцять кулаків ламали і місили моє тіло, притихле з перших ударів. Швидко розквиталися. Не встиг я пошкодувати, що не взнаю, як тріскатиметься на зубах бронзова крупинка, обливаючи десна молочним соком, як уже перестав усвідомлювати.

Мішочники, боячись залишити мертве тіло на рейках, стягнули мене на пустир і кинули в бур'ян.

Але я був дуже живучий, переліз на інше місце, продрав очі, застогнав. Тоді я й зустрівся з Крилатим.

Крилатий знайшов мене у зарослях бур'яну привокзального пустира, куди він приніс важку лаковану валізу. Він уже застукав шматком заліза по нікелевому замку, коли зовсім близько від себе почув мій тихий стогін. Обережно поклавши залізо, відсунув валізу, оглянувся і побачив мене, що обнімав землю.

Я бачу над собою циганську бороду. Почуваю руку, що ласкаво піднімає голову, дає пити з пляшки. Він, перебігши мене до своєї кімнати. Змазав усі мої синці. Напував мене молоком. Робив примочки. Годинами сидів у головах.

Поруч з ним я бачу хлопчика мого віку. Він, нахиливши голову, дивиться на мене злими очима й мовчить. Чорний зве його дивним ім'ям—Луна. Я відвертаюся від неприємного погляду і лину до того, що з кучерявою бородою. Він поклав руку на моє тепле чоло і питає, хто я, звідки, як звати.

Я заплющую очі і розповідаю одним шелестом губів про рижого Никанора, про Собачеевку.

— Скоріше видужуй. Справа сумує по тобі.

Скоро він пішов, залишивши мене із злим хлопчиськом. Луна присів на край матраца і зовсім не вороже питає:

— Скільки тобі років?

— Одинадцять,—відповідаю, зрадівши зі зміни в ньому.

— Мені, либонь, теж стільки, тільки я з Крилатим живу вже рік.

— А хто це Крилатий?

Хлопчисько недовіркою і знову зле подивився на мене.

— Не знаєш? А ось оце чорний дядя.—Потім нагнувся і зашепотів:

— Ми з ним, знаєш, на „скачки“¹ ходимо, ні разу не засипалися. Він і тебе привчить. Він хороший пахан².

Крилатий мого одужання чекав з великою нетерплячкою. Він хотів з мене зробити свого кориша¹. Кілька тижнів тому від нього втік добре вивчений помічник.

Не встиг ще я твердо стати на ноги, ще похитуючись ходив по кімнаті, як Крилатий приніс четверть самогону, дві кишені житнього борошна, огірків, сушених грибів.

— Сьогодні у нас відбудеться базар²,—будемо обмивати твоє народження.

Самогон він ковтав шклянками. Луна з перших ковтків повалився і лежав, залізши під ліжку. Мені пахан простягнув шклянку і ласкаво говорив:

— Пий, малий, скільки можеш, а потім звикнеш.

Обіймав довгими руками мої плечі, нагинався до вуха й шепотів:

— Ех, пацан, зроблю я із тебе людину. Гад буду, якщо не зроблю. Першим шахраєм будеш!—І, згрібаючи широкою долонею з густої бороди житні крихти, перекидав шклянку в горло.

Коли четверть була порожня, Крилатий звівся і відсунув фіранку. Шкло було жирне і чорне. Пахан сказав тихо і урочисто:

— Ну, підемо...

Луна підперезався мішком. Крилатий засунув за штани акуратно вилощений ломик, і ми вийшли під чорне і далеке небо.

На вулиці тихо і порожньо. За парканом виле собаки. Чути, як гудзик на штанях Крилатого третється об залізо ломика. Луна підскакує, заховавши голову в плечі. Пахан іде швидко і рівно. Я йду за ним. Крилатий нагинається, пояснює:

— Ми не довго,—раз, два—і готово. Тільки дивись, не здрейф.

У мене починають дріжати губи, напевно від нічної вохкості. Я переходжу на ристь, я хочу зігрітися: біжу і тиснуся до боків Крилатого.

Зупиняюся біля будиночку, обнесеного залізними ґратами огорожі. Крилатий оглядається, потім швидко

¹ Скачок — пограбування квартири.

² Пахан — старший у злочинському світі.

¹ Кориш — підручний, товариш.

² Базар — пиятика.

перестрибує через огорожу і звідти подає руки. Луна переліз сам і вже попрямував у глибину дверей, витягнувши голову, наче принюючись.

Ми кілька разів обходимо довкола будинку. Чекаємо, не дихаючи. Припадаємо до землі, коли нам здається шелест. Нарешті Крилатий виймає ломик, іде до вікна.

Щось сухо і дзвінко тріснуло під пахановими руками. Я присів і відчув, як затуманіла моя немічна голова. Потім побачив серлиту бороду над собою, але шипіння. Мене лаяли за повільність, мене підганяли скоріше кінчати справу...

...Я став Крилатому на спину. Він підняв мене на плечах і я побачив відкриту квартиру. Звідти пахло теплом і смачним хлібом. Я просунув голову в темний отвір і відчув, як дужі руки Крилатого допомагають протиснутися моїм худим стегнам у чужу квартиру.

Так почалося моє нове життя.

Розділ чотирнадцятий

Для Крилатого настали золоті дні. Мені здається, ніколи за двадцять років свого злочинського життя, він не відчував більшого щастя.

Очі його втратили болотяну муть. Холод став м'якший, улесливіший.

Він майже не залишав своєї малини¹. Всю роботу покладено на нас із Луною.

Ми з Луною потоваришували. Допомогла цьому небезпека нашої праці. Увечері ми виходили на полювання. Бігаємо по місту, шукаємо квартири, де висять замки. У Луни за поясом ломик, у мене — мішок. Намацавши важке і холодне вухо замка, Луна вставляє гострий кінець ломака у сережку. Ми в чотири руки даємо на кінець лому і в нічній тиші розлягається залізний тріск.

Луна ховає ломик під сорочку і стає на сторожі. Я відкриваю двері на ржавих петлях. Вони виють, скриплять, а мені здається, що це повертається моє серце. Я залишаю двері широко відкритими. На випадок несподіваної

втечі я готую інший вихід: розчиняю вікно на вулицю.

Жадібно очищаю квартиру. Витягаю з гардероба костюм, пальто. Вони мене закутують з головою, важко дихати, рухатися.

Мну розіп'яті на вішалках шовкові плаття. Від їх ніжного аромату обертом іде голова і хочеться заплющити очі.

...На малині мене вже чекають. Крилатий устиг привести Каїна,¹ збути йому всю нашу здобич і одержати повну кишеню грошей.

Крилатий приносить відро самогону. Він дістав цілу пригорщу кокаїну, брязькає склянками. Нанюхавшись, веселий і щасливий, Крилатий голосно сміється. Обнімає мене, клянеться своєю головою, що в нього ще в житті не було такого сміливого і спритного кориша, як я. Він навіть пробує поцілувати мене.

А я п'ю, по вінця наливаю склянки ковтаю холодну рідину, заливаю якийсь вогонь під серцем.

...І так завжди: чужа квартира і мішок; перекупник і гроші; самогон і пісні.

...Ми змовилися з Луною захворіти. Лягли, тісно обнявшись і дріжали під ковдрою. Мені здавалося, що я прикидався, але я захворів серйозно.

Лежу на боці, потроху приходжу до пам'яті, розглядаю наче вперше свого друга. Драний промінь гасника лежить на лахміттях Луни. У нього на голові важка шапка чубу, подібного до розтертої в жар-колір міді... Він напевно не чорніє ні під брудом мазуту, ні від тінів чорного смушку триуха. Він розсипався на чолі золотими бризками розбігся по скронях і сховався за шарувату ганчірку на шиї.

Я спитав тихенько:

— Ти з якого краю?

— Собачеевський, — відповів Луна, присунувся до мене теплими коліньми.

— Собачеевський? Я щось не помічав такого у Гнилих Ярах.

— Я не з вашої Собачеевки, а з своєї. Юзівської. Є місто Юзівка, чу-

¹ Малина — таємна злочинська квартира.

¹ Каїн — перекупник.

Батько на центральній шахті працював, а мати пилячила, у розпусту пішла і часто била мене по очах. Я батькові кілька разів скаржився, а він був як ганчірка і тільки радив мені:

— Ти їй, стерві, руки поодбивай.

Я так і зробив. Підстеріг її за погребом, штовхнув у яму, придушив зверху віком і не злавив з нього, поки татусь не прийшов. Я йому все розповів, а він як зареве — та до погребу, а звідти ні слуху, ні духу. Як стрибне він на мою шию, як затупотить ногами...

Луна помовчав, розглядаючи мене. Говорив тихо далі:

— Утік я тієї ночі і більше не повертався.

Луна розкрив губи, наче хотів дати щось, але передумав. Він облизував жир з губів і пильно дивився на гасника.

На вікно хтось натягав чорні фіранки. У присмерках ворухилися жовті вуси картини, десь там вили собаки і здіймалася пісня.

Попелястою стьошкою догорав сухий гніт гасника. Блимнув прощально, пропав. Луна поспішив договорити:

— ...Залишив мені татусь свою пам'ять на все життя... І, намагаючись в темноті мою руку, він потягнув її до своєї ноги, що була у глибоких шрамах. Я угадав шепіт Луни:

— Перебив.

Руку мою він не випускав, тримав її обережно, боячись ворухнутися, втратити.

— Ти сказав—тебе звали виродком? Погано. Знаєш, звися Святий. У тебе очі, яку у святих на іконах.

Розділ п'ятнадцятий

Грек невловимий. Він перехитрував Луну. Обдурює мене і скоро напевно зовсім зникне з своїм товстим гаманцем. Я тоді осліпну, втрачу мову від злості і сорому, подавлюся.

Цього нюхастого спекулянта ми зустріли на ростовському базарі. Скуповував він на товчку золотий лом і сріб्रो. Прямували ми з Луною і Крилатим до зелених рядів і краечком ока

поглядали на пузатий папірник. Луна зупинився зачарований і прошепотів:

— Стервою зроблюся, а розбуржую цього негра.

Крилатий тихенько посміхнувся. Він підморгнув мені, а коли Луна відійшов, запально зашепотів:

— Святий, не будь дурнем, не дай Луні вирвати таку багату здобич. Чим він кращий від тебе?

Мовчу. Що я можу сказати Крилатому, коли він узяв наді мною владу, коли він розпоряджається моїми бажаннями?

Забули ми і голод. Луна навіть умився, зв'язав дротом лахміття, як дзеркало почистив у айсора свої черевики і тривожно сміявся, не зводячи неспокійного погляду з горбатого, у високій каракулевій шапці, грека.

Але спекулянт боявся юрби. Як тільки до нього підходили хочби три чоловіка, він показував їм свій горб і йшов на вільне місце і звідти, витягнувши голову, дрімотно прикривши очі, оглядав товчок.

По різному кружляв довкола нього Луна. Зробився продавцем сірників, за пів ціни збував йому товар, чистив чоботи за недопалок, але грек не виїмав при Луні папірника.

Він випадково глянув у очі Луні, перелякався їх гострого блиску і відтоді з уважною настороженістю проводив обірвання.

Луна став кішкою зза рогу пильнувати грека.

Раз спекулянт вийняв гроші, Луна покрутив сухою ногою і застрибав до нього. Але мабуть підкований чобіт голосно загремів об камінь бруку. Грек обернувся, зблід і накрив папірник.

Луна ганебно відступив. Це був небачений випадок у його злочинській практиці.

Я радів з провалу Луни, свого друга й товариша, з яким переніс багато горя.

Мені здається, що ми знайомі з ним уже цілу вічність. Ми разом крали у ростовських перекупок теплі буханки. На Кавказі місяць прожили чудесно на даровому винограді. У Таганрозі, у Привокзальному провулкові, пограбували бакалійну крамничку.

У горлівському „кічмані“ разом годували клопів. Ми друзі.

Його поважають, вважають майже за справжнього шахрая. Думають, що це він перший вигдав дотепний спосіб рибальства. І ніхто не згадав Крилатого. Він був керівник. На перегоні Ростов-Батайськ є круті залізничні намети. Вони проходять через Донські лимани. Ось куди ми вийшли однієї чорної ночі. У нас була довга вірвовка з гострим залізним гаком на кінці. Нас було троє: Луна, як болотяна тінь, припадав на одну ногу, і тоді здавалося, що він провалюється в землю; я нечутно верткий, і Балалайка — наш новий товариш, що ніколи не був смутний і сміявся навіть, коли ліз у чуже вікно або кишеню. Ми залягли на березі лиману й чекаємо. Один кінець вірвовки Луна мертвою петлею прикріпив до телеграфного стовпа, а з другим, на якому гачок, підліз до самих рейок. Поруч з Луною лежить Крилатий і показує, як треба чинити.

Ніч була густа і тиха. Ще з самого дому ми почули гудки ідущого поїзда. Паротягові ліхтарі підкralися до самої нашої засідки непомітно. Крилатий рознервувався, щось кричав нам, але ми нічого не розуміли. Чекали, що зараз трапиться щось страшне, без крику і стогону.

Поїзд порівнявся з нами. Йшов він до Баку по нафту. На вузькій площадці цистерн тісною чергою тиснулися мішочники. Луна замахав вірвовкою, як пастушачим батогом, і кинув гачок у цистерну.

Брязнуло залізо і хтось, як різаний, крикнув. Але, закашлявшись, затих. Вірвовка на мить напнулася, задріжала і знову послабла. По крутому зрізу насипу котилося кілька тіл. Ми з Балалайкою згадали свої обов'язки і кинулися доглушувати пасажирів.

Зробили це сквапно і захотілося пити. Сьорбнули болотяної вохкості, взяли на плечі борошняні мішки і до світанку ми були на Батайському вокзалі, чекаючи ранку, щоб на базарі продати дорогу купівлю — борошно.

Крилатий, попереджаючи мої думки, каже ховаючись від Луни:

— Святий, не лови гав, покажи, що ти будеш справжнім шахраєм. Відійшовши від мене, він щось зашепотів Луні, і очі в нього знайомо і хитро горіли.

Поправивши на грудях сорочку, при частішому диханні, я сказав як можна рівніше і тихше:

— Луна, я хочу розбуржувати грека.

Він хоче щось сказати, але подавився здивуванням. Мені ніколи було розглядати Луну, грек кудись пішов.

Я пішов за ним.

Я ходив і їздив за греком цілий тиждень. І ніразу не показався тому на очі. Я знав — якщо він побачить мене, неодмінно відчує свій папірник. Я їздив з ним у трамваї, на пароплаві, два дні сидів з ним у теплушці товарного поїзду перед станцією Тихорецькою, чекаючи, коли відновлять колію після аварії. І ніколи не бачив грека з закритими очима.

На сьомий день він трохи здав. Уночі, перед самою станцією Кавказькою, у нього затуманилася голова, обвис довгий ніс і губи. Я чекав цієї миті. Через чужі голови я переліз до грека, знайомо, як у свою кишеню, поліз за грішми, доторкнувся теплої шкіри папірника. Холоднувата дрож тільки одна думка: „Прокинеться?“

Папірник уже був у моїх руках, коли грек випростався. Він, ще нічого не розуміючи, дивився на мене, не моргаючи, великими очима. Були вони німі і близькі до мене. У них я бачив себе з відкритим ротом і папірником, притиснутим до горла.

Коли спекулянт зрозумів, у чому справа, — я вже вискакував у вузькі двері теплушки. Навздогін рвався стогін грека.

Прочунав під парасолькою вовчих ягід. Праву ногу наче хтось закопав у землю. Обидві руки стискали штамповану шкіру. Радість сильніша від болю.

Шкутильгаючи, як Луна, гріючи папірник теплотою грудей, протискаюся на станцію. А через три дні в Ростові я розклав перед Крилатим гроші.

Один Луна був тверезий. Він зник од сорому.

Крилатий пив без кінця за моє здоров'я і ехидно підморгував.

Коли остаточно сп'янів, він обняв мене і безсоромно хвалився:

— Святий, а як це я ловко нацькував вас! Чого ж ви не погризлися, га? Здорово ти обмахорив Луну, як фраєра.

Розділ шістнадцятий

Дощі йдуть удень і вночі. Кущі бузку в залізничному саду розгубили листя, стоять з обідраними гілками, заплъовані гряззю.

Під бузком ми з Луною та Балалайкою розкривали чужі валізки, ділили здобич. Під його тінню ми пили самогон, розведений спирт і одеколон.

Під шелест бузкового листу я програв у „буру“ і „стос“ штани, сорочку і до вечора лежав голий, поки Балалайка не роздобув зміну, а зараз ми повинні розійтись.

Минуло тепле літо. Ми втратили нашу ночліжку.

До вокзалу й не підходь: строгості великі пішли, облава за облавою. Відправляють у дитбудинки. Ми кружляємо темними кутками. Зараз забралися у станційну кочегарку, продирявіли хідник під самим дахом і гріємо спину біля цегляного облицювання казана.

Нас багато. Я майже нікого не знаю в цьому новому місті. З Крилатим ми давно розійшлися. Знайомі — тільки Балалайка та старий друг Луна. Потаний друг мій став. Зустрілися ми наче чужі. Він холодно і в'яло тримався за мої пальці і не підняв повік, запалих від безсоння. А все таки тиснеться до нас. Сиротливо самому. Дрімає, обнявшись з Балалайкою.

Вітер заносить до нас густі росинки дощу, терпляче обкροплюють мої груди. Я повертаюся до казана. Піджак парує, спати хочеться. Вохкість зайшла у кості. Голова наче розпухла. В очах пісок. Я згадую веску Гнилих Ярів, піч, де задубіли Нюрка і Митька. Поліційну лівійку.

Мої спогади вриваються: чийсь цупкі руки хапають за ногу і тягнуть у дірку. Я волаю. Починається возня. То при-

йшли великі „баншики“ нас виживати. Розпалює злість. Я гризу чийсь руку.

Луна б'є палкою по чийсь голові. Балалайка розколов цеглу на довго-в'язому „баншикові“.

Все таки викинули нас. Стоїмо трое під дощем, розгубилися. Вгорі п'яно гойдаються голі, як черепи, ліхтарі.

У Балалайки немає злости в серці. Він у довгих, не по його ногах, холошах стрибає, вибиває на скронях четітку і швидко язиком вимовляє:

Шито, мито
Дві мітелки,
Тридцять пар,
Прийди кумо, ти за медом, —
Меду
Дам.

Компанія розбігається, залишаємося ми втрюх. Луна пропонує йти у паротягове депо, в пісочницю, до кочегара, що готував для паротягів сухий пісок на спеціальній грілці.

Ми дали старому увесь свій тютюн, гроші і він пустив нас до ранку на гарячу перину. Балалайка зразу почав рити нору і безтурботно ліг, ховаючи голову в коліна.

Я змушую себе закрити очі, але яблука очей напухли, повіки не закриваються, сон не йде до мене.

Луна знайшов мої груди і шепнув:

— Святий, ти спиш, Святи-и-й?

Тисну пальці Луні і відповідаю:

— Очі болять, Луна, сліпну.

Луна зводиться на лікоть і обдає мене самогонним перегаром:

— Нюхнути хочеш, га?

— А мені? — чується раптом шепіт Балалайчин.

Поділили і нанюхалися. Душно стало. Луна підняв свою криву ногу, заклавав за здорову, розгойдався і мріє.

— Ех, виросту ось. Стану великим шахраєм, добуду собі кривий ніж, сандалі на товстій, як дошка, підшві, щоб у ноги не холодно було, червону сорочку і міцних льодяників...

Балалайка говорить сам із собою:

— Коли я був пацаном, „хапонував“ я в одного армяшки губну гармошку. Ходжу я ото з нею вулицею, награю, а шпана за мною юрбою біжить. Дам я одному полизати, другому, а вони —

шматочок хліба, картоплину. Ось тепер би таку штуку. Ти граєш, а народ сам кишені вивертає.

Чути, як дощ стукає об залізо даху, проситься увійти.

Луна сумує:

— А в Ташкенті тепер... сонце, дині, виноград, пілав. Був я там торік, виноград, як насіння, їв. Босий ходив і спав на траві. Там зима не живе. Сонце і вночі не заходить.

Балалайка підвів голову:

— Луна, їдьмо до Ташкенту?

Луна заворушився, зрадів:

— Їдьмо, їдьмо.

Обидва здивовані з моєї мовчанки. Чекають. Я і сам хочу розігріти своє холодне нутро і кажу тихо:

— Їдьмо.

Насвітанку, швидким поїздом, в акумуляторних ящиках ми виїхали.

Розділ сімнадцятий

Довга і вузька кімната. Двері у два людські зрости. До нас увиходить з високо піднятою головою жінка. У неї коси кольору лежалої снігу. Дверна рама їй по горло. Вона худа, як дишло циганської тачанки. На губах їй ніколи не заблищить слина, розбризкана сміхом. Її голос не сходить нижче гордовитого окрику. В очах не буває розгубленості. Балалайка її охрестив „відьмою“.

Вона завідує будинком для безпритульних дітей. У притулку нас оселили на другому тижні наших мандрів до соняшної країни.

Годують тричі на день. Уранці — біла гаряча вода і шматочок хліба. Удень — сіра юшка. Увечері — підфарбований окріп. Не можу спати від порожнечі у шлунку. Мені нудно у цих кімнатах-домовинах. Хочу у соняшну країну і, головне, ситості.

Обідаємо ми в підвалі будинку, просторого, як поле. Притулок разом сідає до столу.

Коли поїли юшку, я підняв вилзану миску і сказав сусідам по столу:

— Давай просити ще.

Юрбою йдемо на кухню.

Не просимо, а протягуємо миски і вимагаємо:

— Наливайте!

Гримлять столи всього підвалу. Дзвенить алюміній об дубові кришки.

— Лий!

Але кухарам лити більше нічого, все роздано. Я розмахуюсь і кидаю миску в прозорі перегородки кухні. Заклинаю брязнуло скло. Піднявся голодний притулок, вищірів зуби. Хруснути дубові колонки столів, розлетілася в шмаття в порошок кухенна посуда.

Біжимо до складів. Громимо оцинковані двері, розносимо в щепки галетні ящики, рвемо мішки з білою канадською крупчаткою і жадібно пожираємо її в п'ятсот голодних ротів.

Ситість є. Дайош — свободу... Кидаємося до воріт. Вони з несподіваною покірливістю розчиняються, і ми сліпаємо від золотих на морозному сонці касок пожежників.

Нас зустрічають великої сили водяні струми. Біжимо назад. Головним буртарям зв'язали руки й ноги і поклали наче покійників, у два ряди на соломианих тонких матрацах у кімнаті, довгій і порожній.

Цілу добу ніхто не приходив до нас. Зараз уперше увійшла відьма з своїм штатом.

Вона наказала нас розв'язати і змушує вставати. Ніхто не встає з матраців. Ні одні губи не ворухаться. Відьма випросталася, блиснула очима, дригнула ногою, щільно узутую в жовту шкіру високого черевика, і вискочила з кімнати.

— Мексиканські осли... Ну, я вас провчу, підждіть!

Лежу в кутку, зализую льодяні пухирі і дріжу від гніву.

Я полюбив свободу. Я не можу сидіти на шматочку хліба. Хочу самогоноговської ковбаси і котлет з часником, що їх продають вокзальні перекупки.

У глибині двору притулка стояла мазанка. Двері в ній ветхі. Вікна вибиті. Не мазанка, а холодильник. Вона мала вельми важливе призначення. Щодно туди зносили з усіх поверхів померлих від тифу безпритульних, а насвітанку відвозили санками у міський темін.

Коли всі поверхи стихли і погасли останні каганці, ми з Луною устали з матраців, щоб їти помирати.

Майже цілу ніч ми пробиралися до мазанки. На нижньому поверху мало не натрапили на виховательку. Але причайлися за дверима, — не помітила... Тільки наприкінці ночі ми прикрили за собою двері мазанки. Там уже корчилися на соломі білі тифозні трупи. Ми притислися у дальній куті.

Решту ночі грюкали двері. Вносили нових жильців. Насвітанку заскрипіли санки і два мовчазні чоловіки у зручно коротких полушубках почали вантажити свій товар.

Ми встигли раніше затесатися до загальної купи. Потрапили в першу чергу... Через хвилину за нами грюкнули залізом оковані ворота притулку, і ми поїхали через ще сонний Оренбург. Я лежав майже на дні санок. Чиясь рука обхопила горло і затискала дихання, морозила кров.

Хочу перевернутися, знайти тепле тіло Луни, але боюся зрадити себе полушубкам. Задихаюся.

А сани повзуть чимраз ближче до околиці Оренбурга на кладовище, де приготована яма. Ще кілька кроків і сани зупиняться. Похмурі люди наспіх кинуть нас у яму і швидко поїдуть.

Страшно. Кричу. Але холод душить зверху, віднімає звук. Розплющую очі і бачу чийось морду з кривими губами, вона сміється наді мною.

... Збираю останні сили, відбиваюся від трупів, чую, як стукнула мерзла нога. Саме тоді сани зупинилися.

Ми приїхали на кладовище. Люди в полушубках скинули рогожку. Я підняв голову і клявся зорями і богом, що я ще живий, що мене не треба кидати в яму. Я закликав у свідки Луна.

Полушубки захрестилися, кинули коня і повтікали з кладовища. Один серед мільйонів хрестів. Луна не відкликався. Кричу до хрипоті. Пробую шукати його серед трупів, але узнаю, що в мене немає рук. Хочу встати і бігти, але не знаходжу ніг. Хочу ще кричати, але й останнього голосу забракло.

Біля цегляної стіни притулку зупинилося авто. На його високому радіаторі гнучкокрилий лебідь, витягнувши тонку шию, намагається зірвати з ніг сталеве окуття і знятися у манливе небо.

Шофер у жовтому, на пушистому хутрі, комбінезоні простягнув у сніжній рукавиці руку до мідного важільця і розчинив дверцята автокарети.

М'яко вискочив на цукристий сніг високий у тхорячій шубі чоловік. Я, піднявши однією рукою свою шапку, другою, гнучку і догідливу, простягнув у карету. Встали дві жінки, закутані по вуха у хутра.

Це була, нарешті, та сама комісія американського товариства „Ара“, яку ми чекали стільки безсонних ночей і голодних днів. Чутка йде, що вони відбиратимуть найміцніших і повезуть до Америки. А на моїх ногах ще сліди ночі на кладовищі. Мене підібрали серед хрестів напівзмерзлого.

Розбирає туга. Цілі дні сидимо без роботи. Хлопці кусають віконні рами, димлять вонючою щепкою, розкурюючи дерево.

Ночами мрію про Америку.

Вірю, що поїду. Я дужий.

Чи йду до їдальні, до убиральні, чи уві сні, чи під час гри, у мріях молюся забутому богові, щоб він мене послав до Америки.

Чекаю комісії, як щасливої кражі, як порцію кокаїну, і нарешті — ось вона, приїхала. Зриваю останні шматки бинта, здираю білі плями масті. Силу в ногах знайшов. Оновлений і щасливий, чекаю огляду.

Комісія сувора. Бракує без кінця краю. З усього нижнього поверху відібрали десятка чотири, але я вірю в свої спадкові м'язи.

Коли підійшла моя черга, підплив до очкастого у білому халаті довгого американця і, не зганяючи сміху радості з обличчя свого, випнув груди, наче під удари.

Довгоногий покрутив трубочкою біля мого носа, поверх окулярів подивився на облізлі ноги, штовхнув у живіт,

ударив по коліну і відвернувся до іншого в черзі, кинувши білим халатам, що товпилися за його спиною, незрозуміле слово:

— Дегенерат.

Він почав возитися коло інших, а я стояв і, не підозріваючи страшного змісту цього слова, ображався, що він не похвалив моєї статурності.

Няня, бабуся Андреевна, взяла мене за руки, заштовхала в спину, ласкаво промовляючи:

— Ходімо, синку, ходімо, не гожий, рідний, до Америки.

Ішов темним коридором і думав, що недочув, боявся спитати у Андреевни правду. Коли прийшов до своєї вузької кімнати, побачив обгризені рами, запльовані матраци, розмальовані стіни, — підступив біль до горла.

Шепнув самими губами:

— Так, значить, я не поїду до Америки?

— Не поїдеш рідний, не поїдеш. Недужий.

Падаю на підлогу, головою хочу розбити дошки, вибиваю замазку із щілин, хочу роздушити губи зубами.

— Замовкни ти, дурень, — каже Андреевна, — я влаштую тебе до Америки.

Зійшли ми з нею у двір.

Роздягла мене Андреевна догола, повалила у кучугуру і давай розтирати снігом. Зробила мене, як кров із молоком. Потім помила холодною водою, пухнастими простирадлами гусину шкіру на оксамит перетворила, шматки хліба в зуби дала і підсунула втомленій комісії.

Довгоногий навіть любовно ударив по гарячій сидні і сам провів у велику кімнату, де містили всіх відібраних.

Увечері нас пачками по п'ять чоловіка ставили, як молочні бідони, на вантажні авта і відправляли, одягнених у байкові фуфайки, на станцію, де вже чекав поїзд.

Вагони класні, в три яруси. Полиці накриті м'якими матрадами, в накрохмалених простирадлах, з пуховими подушками.

Вечеряли рижову кашу, цукром пересипану, у рожевому сиропі. Хліб

сніжний і пухнастий: паляницю в кишеню сховати можна.

Заснули з горбатими животами.

Снилася Америка. Стою в квітах. Біжить м'яка, як молочний водоспад, річка, зорі дощем падають.

Розбудила труба і барабанний дріб.

То сива „відьма“ кликала на вранішню молитву.

Після сніданку вона посадила нас на нижніх полицях у стрункий ряд, випростала наші спини, сіла сама на розкладний бамбуковий стілець і почала свою проповідь:

— ... Великі ви грішники, чорні ваші серця, вічно просити повинні ви творця вашого. Хай і кров, і душу, і мозок ваш очистить він, на новий шлях наставить... Ідете ви до країни райської, легше відмолити там гріхи свої тяжкі, трудівниками станете. Зроблять із вас шоферів, літунів, слюсарів, машиністів, шахтарів.

Слюсарів? Шахтарів? Я заплющую очі й мовчу. Згадую Собачеевку, землянку, вікно, як перстень. У нього я бачив, як ходив світанком на роботу слюсар. Він медькав тінню, привидом. Я згадую батька, коли він там..., на домні, схопився за випечене око, коли він лежав з відкритою зіницею, на скляній майстровій веранді.

Тієї ж ночі я б'ю вагонні шибки і пірнаю в темноту ночі, що біжить назустріч поїзду. Насвітанку я біжу колією залізниці. Сорочка не закриває колін, ноги босі, голова гола, але мені душно. Уранці добрався до станції. Підібрали червоноармійці бронепоїзда „Донбаський пролетар“, на вагонах якого білою фарбою написано: „Даймо польський фронт! 1920 рік“.

Розділ дев'ятнадцятий

Ніч...

Глуха, тиха ніч у болотяній трясовині, в лісних зарослях прифронтової смуги.

... Біжить рейками зелений бронепоїзд „Донбаський пролетар“. Мчить без гудків, прикривши чорними дисками сигнальні вогні. Лишилися позаду степи, чотирирукі вітряки, могили. Попереду і довкола стоїть темний ліс.

Він простяг свої гілки до поїзда. Я чую, як він шелестить об панцир паротяга листями.

Болота повіяли прохолодою і вогкістю. Я застібаю комір сорочки і притискаюся ближче до паротягового казана. До мене підходить машиніст Богатирьов. Він ворушить чорними вусами, пестить їх широкою загрубілою долонею, мружить очі, показує густі, білі зуби:

— Ай-ай, яка ганьба, Санько замерз? До лазні хочеться? А, може, поляків злякався, га?

Я не встигаю відповісти. Дзвонить телефон. Черговий комісар бере рурку, слухає, пристукуючи каблук, і віддає якісь накази Богатирьову.

Командир бронепоїзда — колишній донбасівський металіст Гарбуз. Він жорстокий, він не дає пощади. Він не вміє сміятися, цей високий, ледь зігнутий у спині, зтягнутій у чорну шкіру, беззубий чоловік. Він говорить, не підводячи очей. Він забув, як люди кричать. Він віддає накази майже пошепки. Розповідають червоноармійці, що коли він розкритися, то хапає його удар, звалює його в постіль на кілька днів.

Я звик до бронепоїзда. Полюбив нічну тривогу, якою сповнені мої дні і ночі. У мене багато роботи. Допомогаю на кухні чистити картоплю. Разом з помішником машиніста мастю паротяг, робимо дрібний ремонт. Я підношу воду червоноармійцям, коли вони лежать голі при кулеметах. Мене звуть Саня, а коли хочуть обласкати, кажуть: „Дитино, Сань, піди сюди“.

Я навчився сміятися. На моєму зеленому кашкеті яскраво-червона залізна, на все чоло, зоря. Я мрію про шаблю. Гарбуз сказав, що ось, як тільки поляків розстрошимо, я неодмінно одержу шаблю. Сьогодні ми напевно будемо бити поляків. Кажуть, буде бій. Ще ніколи так не готувався і не стрибав бронепоїзд.

Я їду пультанами. Ніч. Не спить ніхто. Біля кулеметів лягли червоноармійці, одягнені в повний риштунок. Біля їхніх ніг гадючаться клубками, як змії, кулеметні стьожки. Матово бли-

щать олив'яні носи кулеметів. Душно. Усі бійниці, вікна, люки закриті наглухо. Цівкові кожухи кулеметів залляті холодною, ключевою водою, лягаю поруч із стьожками, бачу, як червоноармієць опускає руку у відро і мокрою долонею освіжає чоло, розстібуючи комір.

— Душно? — питаю.

— Душно, — відповідає бритооголий.

— Набридло чекати?

— Ох, як набридло, туга смертельна. Поляк — він хитрий, — наче визволяючись від чогось, що мучило його, каже червоноармієць.

— Хитрий?

— Хитрий, диявол, він і говорить пошепки, пша. да пша, і бить нашого брата буде пошепки.

Сухо і розкотисто загримів дзвінок у пульмані, ізразу ж за ним почулася команда хрипким голосом:

— Тихий хід... Зупинка. При-и-готуватися.

Заметушилися люди біля кулеметів. Я побіг на паротяг. Він, шипучи контрпарою, зупиняється. Я увійшов, як у пічку, сорочка зразу стала мокрою. Піт заливав Богатирьову очі. Він трохи відкрив панцерний щиток вікна, щось розглядаючи в темноті.

За вікном тиша. Тільки з недалекого болота чути жаб'ячі голоси. У паливні бушує полум'я, тріщить вугіль. А може це лопаються гілки під необережними ногами засідки там, у лісі.

Черговий комісар припав до щілини і слухає, опустивши очі долу і не дихаючи, що скаже ліс. Потім він іде до телефону, дзвонить, але перелякавшись шуму, майже пошепки починає розмову з командиром бронепоїзда Гарбузом:

— Тихо, нічого підозрілого. По моему, ми вже в тилу у вброга. Ми пройшли вдвое більше віддалення, ніж передбачали. Що, заманюють?.. Чекають?..

Богатирьов підходить до комісара. Він питає дозволу оглянути рухомі механізми паротяга. Комісар передає прохання командирові і зразу ж дозволяє.

Помічник машиніста бере ключі, молоток, маслянку, відкриває засови пандерних дверей, похапливо спускається на землю. Звідти він кличе мене. Я біжу через усі підніжки, зіскакую, і здається мені, що я п'яний. Я хитаюся, не можу йти рівно.

— Це від довгого поїзного гойдання, — шепоче помічник.

Ми дивимося одну мить на ліс. Він стоїть над самими нашими головами, нагинається верховіттями, гнівно шумить, кидає сухі листя.

— Страшний, — посміхаючись, киває на ліс помічник і, нагинаючись, залазить під щити. Він стукає там молотком, кличе мене до себе, каже тривожно:

— Підшипники нагрілися, м'ясо смажити можна, треба послабити кріплення, залити, давай мастило.

Я біжу. Встигаю зробити крок — і раптом ліс оживає. Він освітився блискавками, ударив вибухами.

Я закричав, щоб помічник скоріше вилазив з під паротяга. Я побіг впоодовж поїзда, але опам'ятався й повернувся до машини. Бачу — вискочив помічник. Він поспішає до драбини, високо крутить руками. Не добігши кілька кроків, зупиняється, випинає груди, ламає ноги і без слів, не ойкаючи звалюється на спину.

Нагинаюся, біжу і бачу на ускосі юрбу людей, вони дико кричать. Вони поспішають до паротяга. Підскакую на підніжку. Хтось тихо хапає мене за чуба, тягне на паротяга. Я падаю на підлогу, і зразу ж за мною грюкають залізні двері, гримить засув. Богатирьов тривожно й здивовано дивиться на мене, чекає. Потім він істерично кричить комісарові, щоб послали людей по його помічника.

Комісар, не повертаючи голови до Богатирьова, слухає хрип у телефонну рурку і відчеканює:

— Єсть, товариш командир.

Комісар дивиться повз голову Богатирьова, синіми губами віддає наказ:

— Задній, повний хід...

Богатирьов стоїть, не рухаючись.

— Задній повний хід... — несподівано тихо, майже ласкаво каже комісар.

Богатирьов в'яло йде від дверей до керування паротягом. Тоді комісар дзвінко кричить:

— Останній раз — задній повний хід. — Рука комісарова лежить на колесі, а з під шкіряного кашкета скочують потоки олив'яний струм поту.

Богатирьов поспішив. Він завертає важелем, повернув регулятор, і поїзд пихкаючи, стукаючи, вигинаючись, поїхав назад.

Комісар підходить до мене, дає мені лопату, каже тихо:

— Помагай, Сань.

Лопата у мій зріст. Я кидаю в паливню вугілля, накачую воду. Не розгинаючись. Я не бачу ні манометрів, ні людей. Мені нудно й темно в очі. Інколи стаю навколяшки й мовчу, опустивши руки. Тоді до мене біжить Богатирьов, він хоче допомогти. Встаю з колін, випростовуюся, знов кидаю вугілля, качаю воду. Він боїться, що я впаду.

Комісар розмовляє телефоном. Він слухає командира, а дивиться на мене схвально киває головою. Нарешті він дає команду:

— Тихий хід... Зупинка.

На паротяг прибігає сам Гарбуз. Він, не помічаючи мене, розмовляє з комісаром і Богатирьовим. Образився, як це він не відчуває, що це я, саме дав життя паротягові.

Ми біжимо з Богатирьовим оглядати машину. Він бачить нагріті підшипники, він просить кілька хвилин у Гарбуза для ремонту. Командир віддає команду комісарові:

— Чекай до сигнала. Поки надійде піхота надходить і увесь фронт виринає — зупинка. Потім — наступ.

Командир іде, Богатирьов не пробує заперечувати. Він знає характер цієї людини. Богатирьов дає мені кашкет молоток, розповідає, як зробити ремонт підшипника, а сам біжить на паротяг. Я чую звідти комісарову команду:

— Тихий хід — вперед, безшумно. Приготувати повний тиск пару, м'якоти форсований перебіг.

Стою розгублений. Якщо не відмонтувати підшипника, ми покалічимо весь паротяг. Тоді напевно Гарбуз

веде машиніста Богатирьова у свою комірочку в другому пульмані, закриє двері і ніхто з загону не почує пострілу, як це було з батареєм Івановим, коли він зіпсував тридюймову гармату.

Я думаю ще про те, що коли Богатирьов не послухає команди, зійде вниз і буде ремонтувати, тоді зупиниться увесь наступальний фронт, тоді... хто знає, що тоді може трапитися.

Я твердо вирішую за всяку ціну самому відремонтувати підшипника. Але в моїх руках б'ється об нігті ключ, він тягне долоню до колін. Я починаю дріжати від пострілів, вогню, якими живе тепер ліс.

...Паротяг рушив, у двері виглянув Богатирьов, він благально прохає:

— На ходу, Сань, зачепися за раму й роби...

Позаду Богатирьова стоїть командир. У нього губа звисла, дьоргається. Він раптом злякався, що я в білій сорочці. Зняв свою зелену, накинув на мої плечі:

— Так темніше, — не помітять. — І майже відштовхнув від паротяга.

Я упав у рів. Вогка земля подалася, як подушка. Зашаруділо під руками листя. Біля самого обличчя щось стрибнуло. Виявилося — жаба. Переляканий, я підскочив, вибіг з рову. Від вохкості крутило зуби. Вгорі блимали зорі, великі, як диня. Я побіг слідом за бронепоездом. Він ішов тихо, прокрадався рейками. Я біжу білим, обмитим дощами, насипом, галька шумить під великими солдатськими чобітьми.

На ходу чепляючись за панцер паротяга, пролажу під щити.

Як тільки паротяг зупиняється на мить, я стукаю молотком, відпускаю клин, заливаю підшипник. Закінчивши ремонт, я кидаюся на землю і, не стримуючи запальної радості, біжу до східців не пригинаючись.

Богатирьов з зеленим обличчям, похитнувся назустріч, подав руку, пом'яв мої плечі і обдав з голови до ніг водою.

Потім, не даючи отямитися, стряхуючи воду, наказав:

— Заправ паливню білим вогнем, качни водиці, залий мастилом поршні.

Бронепоезд біжить рейками Східної Бухари. Нас перекинули з польського фронту на ліквідацію басмацьких банд, що наповнили всю країну, подібну тепер до пустелі. Ми не бачимо оброблених полів, не зустрічаємо верблюдів, баранячих отар. Повз нас мерехтять розкидані арики, зруйновані канали зрошувальної системи.

Ми лежимо, відпочиваючи від зміни, з бритаголовим червоноармійцем Федоровим.

Він тужно дивиться у бійницю на сумні поля. Швидко відвертається, важко зідхає і скаржиться:

— Сань, либонь, у наших тамбовських краях тепер жахи від антонівських банд теж у повному розпалі. — Він кивнув на голий степ. Помовчав і тихо запитав:

— А що ж народ їсти буде? Що їстиме? У, гади...

Він витягує довгі руки, сплескує ними над головою, обнімає широке рівне чоло і майже падає на кулеметні чехли. Лежить довго мовчки, перекочуючи гострі лопатки під міцну спину, що туго обтягнута гімнастеркою, обнімає мене незграбними руками й шепоче:

— На селі дружина в мене, троє діток, корова — вона відгуляла — і бичок... П'ять років не бачив. Весна ось, сіяти, а нікому, ех...

Мені не жаль його, незрозуміла його туга. Я випростався всім тілом, розстібнув сорочку і підставив вечору груди.

Біжить бронепоезд, розколює простір. Вітер струмує по панцеру й тихо тече у бійниці, падає на груди і ворухиться ласкавий, лінивий вітер, холоднуватий.

Хороше. Я лежу біля бійниці, і мене ніхто не відганяє від вечірньої свіжості. Я ношу таку саму зорю, нашивку і гімнастерку, як і всі інші бійці. Мене вже ніхто не зве „дитиною“. А недавно моє існування в загоні узаконено. Командир бронепоезда Гарбуз, у наказі про видачу нового одягу, згадав моє прізвище офіційно. Мене не викреслюють із списку школи політичної освіти

Коли я вітався з командиром, стукнувши каблуками, притиснувши ногу до ноги і струнко витягнувшись з рукою під козирьком, Гарбуз більше не сміється, а діловито і серйозно козиряє у відповідь.

І на паротягові бронепоезда я визначний помічник машиніста Богатирьова. Я цілими добами витримую вахту.

...До пульману входить Богатирьов. Він іде нагнувшись і, скуйовджений, кричить на ходу, не обертаючись:

— Санько, на зміну!..

Я встаю, іду за Богатирьовим і не дивуюся, що нас знову викликають на зміну після того, як ми відчергували добу. Так буває часто. Майже завжди, коли передбачається серйозна справа. Другий машиніст молодосвідчений, і на нього не звіряється командир Гарбуз.

Коли ми приходимо на паротяг, то довідуємося, що новака машиніста схопила пропасниця, він корчиться біля регулятора і плаче від холоду. Його губи сині і вилиці вкрилися гусиною шкірою, а голова дрижить і хитається. У його руках не держиться ключ. Із губів вилітає цигарка.

Богатирьов, приймаючи паротяг, бубонить потихеньку, щоб не чула стара зміна:

— Окаянний беззубий не дав відпочити.

Мене Богатирьов не боїться. Він знає, що я бачив, як він сьогодні вранці проміняв гас на рижову горілку у підозрілого чоловіка в халаті. Увечері він хотів потайки, накутавшись, ковдрою, випити її, але йому перешкодили.

Його горілчану дружбу давно знає командир Гарбуз. Я пам'ятаю, як іще на польському фронті він застав у Богатирьова в губах нісок чайника. Машиніст розгубився, закашлявся і не знав, що робити з накладистою жестяною посудиною. Він не наважувався виїняти нісок із рота, боячись, що Гарбуз почує горілчаний дух. Він поспішав спорожнити чайник. Перевернувши його і пив; увесь побілів, очі сині, а сам п'є, сушить до дна.

Гарбуз догадався, в чому справа, і тихо, не здійснюючи гамору, покликав

до себе у тісну камеру. Ніхто не знав, для чого ходив Богатирьов до Гарбуза, що в них там було. Не розповів і мені Богатирьов. На мої розпитування він опустил очі, відповів:

— Так, розмови про машину...

Стримувався Богатирьов, не пив і самого польського фронту, а ось тут в Азії, не витримав.

Коли я довідався про горілку, зразу сказав Богатирьову:

— Дядя Миша, вилий і я Гарбузу нічого не скажу.

Машиніст розчулився, прохав:

— Сань, голубе, ось нехай життя морозчухнеться, хай очі мої не дивляться, якщо я не хазяїн своєму слову і контролю буду вести, підрип бронепоезду. Не, горілочку про запас. Коли басмачі зітремо, а тоді й сам беззубий відвернеться, тоді вже ми вип'ємо. Ну, скажи рідний, де ми її тоді візьмемо на випадок той радісний?

— Дядя Миша, вилий!

— Синоку, окаянний, ну чого ти прискався, я її для ліків від малярії бережу.

— Вилий.

— Сань, скоро забув ти нашу дружбу. Я тебе, сисунка, до паротяга допустив живчик, а ти...

— Ну, дядя Миша...

— Сань, от закінчимо воювати, тебе за сина до себе візьму. У Донбасу на батьківщину мою поїдемо. Дінемо там, риба-карась із золотими перами.

— Дядя Богатирьов, не можна, ебжебогу не можна. Гарбуз уб'є.

— Дурень окаянний, та він і не визнає, я потроху питиму, ковточками. Звик я Сань із кочегарів, двадцять років п'ю, у сніданок — чарку, до обіду — шкляночку, а коли у поїздку зберешся — хильнеш. Не можна, не промочивши горла, при нашому паровозному ділі.

— Не можна...

— Ну-ну, помовчи. Я наперстчком питиму, а коли хочеш, держи горілку сам і видавай потайки.

І сунув мені Богатирьов холодну пляшку; я стояв з нею розгублений. Хтось грюкнув дверима. Я перелякано сховав пляшку за штани.

Переходить нашим пульманом Гарбуз. Хочу підняти гімнастерку, витягнути

пляшку і простягнути командирові, але на мене благальними очима дивиться Богатирьов.

Грюкнули двері за Гарбузом, і все було розв'язано. Я повернув пляшку Богатирьову, сподіваючись, що він вип'є її потай, думаючи, що тепер уже незручно нести її Гарбузові. Він почне допитувати, чому я цього не зробив відразу ж. Я сподівався вночі викинути її під колеса. А зараз викликали на зміну, — значить, сьогодні не встигну, доведеться чекати до завтрашньої ночі.

... Я крадькома слідкую за Богатирьовим. Він виглядає у вікно, поїзд іде на повну швидкість, ми поспішаємо.

Зелень закінчилася ще вдень. Простімо степом, пісками. Сухі піски пустелі Кара-Кум підходять до самої залізничної колії.

Від бігу нашого поїзда пустеля здійсмається, кружляє, стукотить піском. Позаду нас залишається димний хвіст пісчаного вихору.

Богатирьов протирає запорошені очі, скаржиться:

— І куди їдемо — не видать. Якщо налетимо на щось — тільки пух лишиться.

І, наче виправдуючи віщування Богатирьова, паротяг високо підскочив передніми колесами, перестрибуючи через якусь перепону. Богатирьов схопився за раму. Я, не хитаючись, упав навзник, ударився об борт залізного куткового лотка. Втрачаючи свідомість, я бачу нашу пляшку нахиленою, як перекинута дошка на гойдалці. Б'є шипучи, обпалюючи, як полум'я мокра пара. „Лопнуло водомірне скло“, — догадався я. Потім я бачу над головою паливню паротяга і дивуюся, як вона потрапила на таку височину. Іще чую крики, стогони, постріли.

Очуняв і захотів пити. Лежу серед купи димлячих уламків. Ноги мокрі. Мадаю тривожно — цілі. Поруч лежить маслянка. З її ніска біжить на мої ноги мазуг. Я хочу відсунутися і не можу, хоч і руки і ноги цілі.

— Води...

Я відкриваю губи, повертаю опухлим язиком, він шелестить об сухе підне-

блення, він в'яне, кашляю. У роті, як і раніше, жарко і пильно.

— Води...

Порушуючи тишу, дико і дзвінко заржала зовсім близько нетерпляча коняка. Їй відповідала друга, трегя, я ясно чую брязчання вуздечок, поскрипування новеньких сідел і... людські голоси, незнайомі, гарячі, високі крики...

Зразу зовсім отямлююся. Я забуваю стогнати, прислухаюся, а губи проти моєї волі шепочуть:

— Води...

Чиясь рука, — велика, у твердих мо- золях — накриває мій шепіт і я чую:

— Мовчи, тихше...

Узнаю Гарбуза. Він вилазить зпід погнутого візка пульманівського ва- гу, оглядається, шукає.

— Є ще хтонебудь?

— Нікого...

Підводить мене з землі, змушує обня- ти його шию і лізе тією дорогою, звідки прийшов. Одна рука у Гарбуза воло- читься в'яла і худа. Його плечі намокли і, не зважаючи на це, теплі. Мене нудить. Я тихенько скрикую. Гарбуз розгубився:

— Тс-с с. Почують...

Прилізли у піщану яму, залишивши позаду спущений під ускіс поїзд. Обні- маючи один одного, у ямі лежать два червоноармійці. По сивому чубу узнаю Богатирьова, по голій бритій голові — Федорова. Вони стогнуть. Гарбуз від- дає команду:

— Вставайте швидко. Вони.. ідуть... з ліхтарями...

Голос у Гарбуза хриплий, хорий.

Командир лізе по стіні ями вгору. Ми карабкаємося за ним. Нам в очі сиплеться пісок, — сухий, нагрітий.

Вибравшись з ями, не розгинаючи колін, Гарбуз лізе пустелею. За ним плазуємо ми.

Ми ліземо низько, ховаючись за гре- бінь барханів. Вони не рятують нас від вітру. Вітер стрибає по пустелі, б'є її своїми невидимими копитами, здіймає пісок і, підганяючи його крильми, круж- лає, летить з ним у скаженому танку.

Ми стоїмо на його шляху. Гураган лютує.

Гарбуз залишив рухатися. Він накрив потилицю руками і стих. Богатирьов і Федоров стоять навколяшках, крутяться дзигами на одному місці і, напевно, кричать, але до мене доходить тільки стогін — великий, хриплий, нутряний.

Гураган стихає. Гарбуз заворушився і, оглянувшись на нас, знову поліз, круто повернувши праворуч.

Але як тільки ми рушаємо, гураган скидає нас у глибоку яму. Тут тихо і холодно. Я оглядаюся і узнаю знайомі, крутого зрізу, стіни. Звідси ми почали свою втечу. Гарбуз уперто карабкається на гору, витягає довгі руки.

М'який сипучий пісок розлазить перед його скрученими пальцями, зсовується вниз і тягне за собою. Він підводиться і знову падає. Пісок знову зсовує його вниз. Ще спроба — і знову дно. І ще... І ще...

Нарешті Гарбуз вибивається із сил. Він падає на спину, широко розкинувши руки. Пісок засипає його груди, шелестить по шорсткій, давно неголеній, бороді. Він не відбивається. Поруч із ним, чорні, тихі лежать Богатирьов і Федоров. Я підлажу до них, гукаю. Мовчать. Я карабкаюсь по стіні ями. Я підлажу чимраз вище. Пісок мені піддається. Я оглядаюся — ніхто не хоче лізти за мною. Їм тут, либонь, добре.

Я спускаюся вниз. Гарбуз, ледве рухнувши шиєю, кличе мене. Підліз. Командир, облизуючи губи, лежить, підіймаючи й опускаючи груди. Богатирьов поворухнувся. Притис щільно до себе, говорив у гарячці, палаючи диханням: — Візьми її Сань... у кишеню, не зачепив...

Витягнув зпід гімнастерки Богатирьової пляшку. Вона холодна й слизька. Дріжачими руками я розколупую корок. Я бачу мутнувату рідину. Вона колишеться і ледве маячить. Туманіє голова від нетерплячки. Корок не хоче вилазити з горла. Я виймаю із кобура наган, цівкою розколюю горло і, обрізуючи губи, присмоктуюся. Ковтаю і не розбираю запаху. Почуваю, як горло стає вогке, збільшуються груди і пружиняють ноги.

Я лізу до Гарбуза. Я шукаю в темноті його засипані піском губи. Встав-

ляю у них щербате горло і перехилив пляшку.

Гарбуз ковтає наче в пропасниці, жадно дібно хапаючись за скло руками. Пляшка порожня і кричить:

— Рвань. Під суд... Горілку держите!

Відкидає пляшку.

Примирившись, тверезіючи, я знову лізу.

По той бік бронепоезда — пачками падають стріли. Червоноармійці відстрелюються. Ми ліземо на постріли.

Уранці на станції, коли поранений бронепоезд відходить без мене на ремонт, Гарбуз мене виписує із загону, не сказавши за що. Знаю — горілку, проклята пляшка. Я стою один на платформі. Мокрими очима провожаю покалічені, пом'яті пульмани. Довкола степ і чужі люди.

Розділ двадцять перший

На глухому роз'їзді, де закордонний експрес зробив зупинку і пив воду, з вагону сіли два нові пасажери.

Вони прийшли від степу. У підвагонній темноті зачекали, поки рушив поїзд, і потім, спритні і швидкі, зістригли по залізній драбині на дах, щоб не проханими гостями увійти в тихе купе.

Це був нальотник Крилатий і я — Святий — його кориш. Знову подружжя ми минулої весни з ним у Середній Азії. Відбившись від бронепоезного загону, я хотів тільки трохи пожити з Крилатим. Побув трохи, не знав, що робити далі, і розлуку відклав до нагоди.

А поки що ходимо разом з поїздом на поїзд. Цілу ніч ми чекали експреса на закинутому роз'їзді. Прибули сюди шість годин. Ми ніколи ще на тій самій залізничці не робили двох наскоків. Після одного зникаємо пропивати закупи, з'являємося в іншому кінці країни. Останній раз недавно ми гостювали в тифліському поїзді, а зараз летимо на спині манчжурського експреса.

Падає сніг. Напівкруглий дах вагону устелений заморозками, подібний до тривкової ковзанки. Крізь взуття почуваюся. На мені нічний смугастий костюм і простирadlo. Це маскарад для провідників

Зараз я мушу почати своє звичне діло. Холодно. Стукаю зубами, і здається, наче відточую їх. Мені не страшно, ні, я не боюся.

Рішуче спускаюся на площадку, що з'єднує міжнародні багажні вагони. Підбираю ключі і тінню пролізаю до убиральні. Змів сніг з простирадла, нагрівся, припинив дріж, глянув байдуже у дзеркало і попрямував до коридору. Нікого. Відраховую два купе, коротко прислухаюся біля третього, по господарському брязкаю ключем і м'яко прикриваю двері, оглянувшись у бузкові сутінки. Чекаю, що зараз підніметься якась голова, і мені доведеться пояснити, що я заблуdivся. Нічний костюм, простирadlo не врятують підозри. Але постілі не заскрипіли.

Обшукати кишені знятого одягу пасажирів, дістати з полиці найсоліднішу валізу — справа легка. Старою дорогою я повертаюся на площадку, де мене чекає Крилатий. Кидаємо валізу в кучугуру і прощаємося з поїздом.

За густими білокурими алеями відкрили солідну валізу. Знайшли у ній багато чудесних книг, гумову грілку, волохатий рушник, великий вибір зубної пасти, комплект журналів і коробку шоколадних цукерок.

Сніг густою зливою падає на землю, вітер виринає журнальні сторінки, а ми сидимо над відкритою валізою, тихі і насторожені. Крадькома дивлюся на Крилатого. Стоїть він навколяшках, курчаву, нечісану бороду розвіває вітер, віткрильця опустив на глибокі зиниці губи не то сховав, не то відгриз зовсім.

Що ж робити?

Перегнувся у мій бік. Не відкриваючи очей, спитав тихо:

— Більше нічого немає, Святий?

У моїх кишнях дві пари годинників, важкий портсигар і товстий пакет. Але я преспокійно кручу головою.

— А в барахлі ти нічого не знайшов?

— Нічого.

Стрибнув Крилатий, у мое горло кігті встромив, в очі бризкав слиною і шепотів:

— Ти, стерво дохле, затаювати хочеш? Розбагатіти?

Звільнив несподівано, здьорнув свою хутряну шапку і зажадав:

— Клади долю.

Я згадав колишні свої діла з Крилатим. Одного разу фіброву валізу з золотими і срібними підсвічниками „купили“ у міжнародньому. А мені тільки й дісталося, що безвилазно грівся на машині, нюхав кокаїн та тістечка їв, а з усього добра скористався він. Витягодинник, блиснув ним і з роздратування мовив:

— Не дам, шукай собі іншого кориша.

Крилатий не злякався, а ще довше витягнув руку з вузьким блиском у пальцях. Він звук до швидкості. Двадцять років вона його годувала, і з кічманів врятувала, славу дала. Але я легший був. Я свободу добував, а він тільки боронився. Я тижні, місяці готувався до сьогоднішнього випадку, довгого пера¹ із рук не випускав, а він хотів вік прожити моїм коштом.

Хотів Крилатий узяти блатною хитрістю. Несподівано присів викинув руки до моїх ніг, потягнув до себе. Я мав звалитися потилицею на пеньки, а Крилатий сів би тоді верхи і зробив би, що йому заманеться.

Упали разом. Щось заглушило, я погано бачу Крилатого. Я наче заснув. Здається, що він стогне і хоче підвестися з четверіньок. Не вистачає йому сил. Плазує на грудях, підборідком і головою відмірює віддаль, що віддаляє нас, піднімає довгу і криву, як змія, білу стьожку і лоскоче мое горло, ребра і пах. Мені лоскотно до сміху.

Розділ двадцять другий

Відкриваю очі. Тіла мого немає, хоч і лежить воно на ліжкові, у марлевих пов'язках, у простирадлах, довге і тонке, як висушений стовбур сояшника. Я його не почую, спостерігаю за ним збоку. Бачу білі і гладкі груди, оголені руки з блискучою шкірою, чисті і сухі ноги.

Я уважно обмацую кожен свій м'яз, згаюмаюся з ними. Колишнє тіло зовсім не таке було. Груді ніколи не закри-

¹ Перо — ніж.

валися до горла сорочкою. Від снігу, вітру, дощу, пороку, сонця, увійшли в шкіру рудувато-лілові плями. Пальці, кісточки, долоні були раніше у багрянених рубцях з чорною окрайкою. Ноги до самих піхов, наче в сірі панчохи узуті.

Я все життя не мився: ніколи було. А зараз лежу світлий і чистий.

Як взагалі чисто в цій кімнаті. Наді мною широке вікно. За ним — снігові кучугури.

Вийшло яскраве сонце, тепло і боляче дивитися на його новизну. Тюль фіранок, що спадає нечутними хвилями, наче тільки що викинутий із машини, крохмально-ламкий і прозорий. Посуд на столику у моїх головах не митий, серебриться, на гарячій булці вогняна засмаглість, а молоко димиться теплом.

Підлога, стільці, білизна пахнуть пуп'янками верби, що розцвітає.

З шкір'ної канапи встає людина. Вона пересікає широку кімнату, сильними помахами колін зсовує в бік стіл із газетами, що став йому на дорозі, і простягає мені руку.

— Здоров, хлопче. Прокинувся? А ми збиралися викреслити тебе.

Боляче підводити голову.

На ньому важка куртка, в сонці викупана. Від її блиску сліпну. Він присів на ліжко, на мій бік положив руку і тихо питає:

— Ну, як твої рани? Швидше поправляйся, вся комуна жде не діждеться.

Теплота його долоні гріє мої ребра. Свіжість і чистота кімнати туманить голову. Не хочеться ворухнути бровами, щоб не злякати цієї солодкості.

— Прощайся з постіллю. Ми одягнемо тебе в пухнасте козяче хутро, лижви начеємо і поїдемо з комунарами краї наші оглядати. Ліс непроглядний, тайга зелена, білки, лисиці і зайчики.

— Добре.

— Як звати тебе? — питає він.

Навіщо йому ім'я! Раптом мені зробилося страшно. Я зрозумів, що ця людина, кімната, сонце, сніг — помилилися. Вони не знають, хто я. Чистота і свіжість не для мене приготовані. Але мені треба бути чистим і чесним. Я забуваю біль у потилиці, у животі, підтягуюсь і кричу в ухо, в очі людині:

— Я — шахрай, злодій, блат по шому!

— Знаємо. Наші лиж'яники пібрали тебе за Больничним лісом.

Помовчав, додав тихо:

Зви мене Антоном Федоровичем або, як усі — Антоничем.

Я близько бачу його обпалені вітровилиці, потягнувся до них, на них тонкі хвостий синій черв'ячок. Тягну руку, хочу зірвати, але він заліз далеко в шкіру, не дається в нігті. Антонич с'ється:

— Це, коли я токарем на заводі Гужона в Москві працював, гаряча стружка поранила. П'ятнадцять літ ліняє.

Розділ двадцять третій

Я сумую. Набрид цей біломармурний будинок із левами на верхушечках кам'яних сходів перед високими оригінальними дверима. Нудьгую від порядку. Уранці, коли на ялинках пластовня висить ще ніч, мене будить мідна труба. Невстигаю позіхнути, продерти очей, дивитися, сусіди на ліжках уже на ногах, постіль провітрили, заправили і з рушником через плече з сміхом і криком біжать до умивальної. Я встиг тільки помитися, а всі вже скінчили вранішній зарядку, піднімаються до ідальні. Раніше я не відставав, новою було, а пішли щодня вставання, гімнастика, сіданки, майстерні, вечори, та все точно, акуратно, і, ох, як нудно, як нудно, сліз стало.

Давно б утік. Жаль ось, що не дають ніхто. Наче вільніше вільного. Замків, ні перевірки, ні параші. Вийшов із білого дому, грив лев'ячі поласки, а потім кам'яними сходами до воріт зійду. Стоять вони високі і гострі, хмарні нанизали. Прихилився до них, заліз морозним обпечусь і в просвіті голови вставляю, та соромно вікон позаду. Та прилипли до вікон лизуни комунівських. Пильнують очима.

Пішов упродовж загорожі, наче лялю, а вони із дому вискочили, садибі розбіглися, сніжками стріляють один в одного. Підскочив і до мене хлопець один високий і худий, сусід.

мій по ліжку, Борисом звати. Бризнув снігом у вічі. Я його як бризнув у зуби, що навіть червоний мак у снігу виріс, а він, стерво, не плаче, а сміється та компанії своїй кричить:

— Мала куча, більшу дай.

Підбігли хлопці, снігом засипали, звалили, в свою кучу вплели, і завертілися всі ми дзигою. Сміху, криків скільки! Не стерпів і я, засміявся.

Відтоді я потоваришував з Борисом. Він найстарший у комуні. Він і письму мене навчив. Тепер уже розбираю на воротях золотий напис: „Комуна колишніх безпритульних“. Він щоранку допомагає мені прибирати моє ліжко, каруселлю крутиться під ногами, все ніколи йому. На зарядці тиснеться у мій ряд, світить зубами, поглядом показує на мою неправильно поставлену ногу. Він і в токарську майстерню мене поманив.

Шефствували над комуною залізничники. Вони майстерню устаткували. Стояли там сім варстатів, точили на них частини до паротягів. Працював Борис тут уже другий рік. Був задоволений. А я ось працюю вже два тижні і нічого доброго не бачу. Нудьга ще чорніша. Мотори гудуть, як мухи коло гною, паси—хлоп, хлоп. Спину свою пригрів біля динамного кожуха, носом клію і про свій варстат забув. Стоїть він маленький і горбатий, у самому куточку майстерні. Станини у нього щербаті у мазуті, пильні. Одна тільки табличка червоніє свіжістю напису: „Господар варстату Олександр“... Який я господар, коли буваю біля нього раз на тиждень?

Над моєю головою білими, приємними літерами надруковано: „Якщо ти втомився, піди в червоний куток, посидь у м'якій канапі, почитай, відпочинь“.

Розумна тварина вигадала. Стою я зараз над варстатом, а спина надвое хоче розламати. Різець стукотить об білий валик, а мені здається, що шилом у мізках колується. Глянув я на правила чудесні, — верть мотор, і притих різець. Витер руки ватою, обмив під грантом і покрокував до виходу швидше. Воно хоч і є таке правило, та все ж соромно перед хлопцями.

Ти йдеш, а вони ще гнуться над варстатами і наче не помічають твого вибрика. Брешуть. Бачу по руках — вони здригаються, — що почувають втрату мене. Звернули увагу на мій відхід. А мені плювати. Все одно скоро змиюся. Ніяк не зберуся. Ночі підходящої не підберу. Сьогодні наче кліює. Лежу на ліжкові, ноги взуті під ковдрою сховані. Кімната порожня. За вікнами густа смола розлилася. У червоному кутку голоси. Там якісь курси, а я заохкав, хворим прикинувся, вовчу думку плекаю. Нарешті розпрощаюся з занудною комуною. Час наче підійшов золотий. Муха не пролетить, голоси в кутку притихли, ні шелесту у паркетному коридорі. Встати б зараз, ліжко оголити, в тугий вузол зв'язати ковдру, простирadlo, на білій стіні вирізати свою назву „Святий“ і махнути через вікно у дрімотливий сад, а там ліс, дорога, гудки паротягові і марафети.

Добре. Але голови піднімати не хочеться. Обважніла. А може справді захворів? Злякано скочив на ноги, обдивився і раптом зрозумів, чому вставати не хотів. Жаль було покидати цю кімнату. Звук наче. Он стоїть тумбочка Борисова, книжки на ній. Коли нудьга мене напосідала, він брав книжку і читав. Дрімаю, а він ласкаво гудить над вухом. Часто я крізь сон почував, як він закриє книжку, ковдру на мені поправить і сам навшпиньках пройде. За обідом я раніше від усіх свою порцію знищу, тарілку вилизувати розпочну, а Борис — худий, йому потрібну порцію треба — мені половину віддає і каже:

— Ти, Сань, уранці завжди пий за мене молоко, моїм кишкам воно шкідливе.

Пив і дякувати забував. Думав, що лижеться, стерво. Зараз схотілося побачити його, подивитися на кукурудзяну розсип зубів, провести по високих і густих, як два зв'язані крила, бровах.

Ще жаль стало тієї свіжості й чистоти, що була, коли я лежав у бинтах, і тієї людини у соняшному дощі. Варстат мій у запавутиненому кутку сирітським здався.

Ні, це тільки на одну мить. Дурниця. Кидаюся до найближчого ліжка, стягую ковдру, крутнув нею, як прাপором, і зупинився, згадавши, що Борисові доведеться спати в холоді.

З порожніми руками йду до вікна, піднімаю шпінгалет, впускаю вітер і сніг у кімнату і почуваю, як мороз живою людською рукою обхопив моє плече. Наїжачився і ступнув на підвіконник, але чиїсь руки владно і сильно потягнули назад. Обернувся і бачу вуси Антонича, що підскакують над губами згорнутим їжаком. Він випустив плече і сказав, наче на вухо прошепотів:

— Сань, навіщо ж ти в вікно? У двері, в двері йди, леви мертві, пропустять, а більше тебе ніхто тримати nebude.

Клацнув вимикач. Стоїть Антонич, а позад нього вся комуна з Борисом попереду. Я сліпну від яскравості білого пороку ламп.

Антонич просить комунарів:

— Хлопці, проведіть Саня за ворота.

Досить. Я скакаю до дверей і біжу коридором, якому здається не було ні початку, ні кінця.

За мною ніхто не погнався. Чую тільки один голос тоненький:

— Вигнати його, не треба таких.

Це рябий Петька.

Сховався в умивальні, сів на підвіконник, загнав під ніготь уламки рами, сіллю розтруїв сухі очі.

Розділ двадцять четвертий

Як швидко кінчається ніч. Адже я тільки встиг заплющити очі. Коли я виспався вволю? Коли це було? Здається, місяць. Ні, мало, минуло кілька літ, вічність минула після моєї невдалої втечі. Сам я тільки й пам'ятав її. Вся комуна забула. Три дні із свого ліжка не злазив, голову в ковдру укутував, Борис із їдальні приносив тарілки і такий добрий, нічого не питав.

У суботу прибігли хлопці до нашої кімнати і потягли за собою споруджувати льодяну гору. У неділю на санках цілий день катався. Другого дня Борис, надіваючи спецівку, простягнув і мені мій піджак. Прийшов після довгої роз-

луки в майстерню до свого варстата. Коли йшов повз хлопців, ніхто не звернув уваги, наче я і не відлучався.

Цілий день здирав із варстата бруд мив гасом, сушив ватою, відтирав шмергальним полотном, боявся підвести очі.

Щодня у сутінки залишаю свій варстат. Приходжу до кімнати і, не роздягаючись, падаю під ковдру і засинаю з гарячою надією, що вранці, коли треба буде прокинутися, я захворію або раптом відніметься рука чи нога.

Здалося однієї ночі, що сидить на моєму ліжку Антонич, довкола нього хлопці. Він кивнув у мій бік і сказав:

— Важенько. Звикає. Допомогайте хлопці, обточіть Санька, шліфуйте.

Учора була субота. Ліг ввечера щасливий, що завтра неділя і можна цілий день спати, спати. Забув умову нашої з Антоничем, що насвітанку виїдемо на лижах до свого підшефного таяного села.

... Антонич держить мою голову у своїх великих долонях, качає її.

Узуваю черевики, натягаю шерстяний светер, пухнастий шлем, і здається, що увесь у густій і в'язкій варені: і язик і неслухняні вії, і голова, і ноги.

Вийшли за загороду садиби. Ударив вітер в очі, пустив слюзу, обдав порохом сухим і колючим — випросталися ноги, проворність знайшлася. Підняв Антонич лижв'яні палки, тряхнувши поплав у темноту тайги, кинувши запально:

— Доганяй, Сань, стариганя!

До лиж мої ноги привчив Борис. Випередив я вчителя. Спритніше за всіх колонію по снігу ниряю, стрибки робив брати. Тому і не поспішаю з Антоничем, повільно натягаю рукавиці. Поки зібрався, під самим лісом у гогоче Антонич. Біжу за ним і ніяк не можу знайти у сутінках його високу хутряної вухатки. Чую голос, але не розумію, куди він кличе мене.

Тайга раптом зникла. Я побачив крутому гребні Антонича. Позад нього голубим обрієм вставав ранок. Поринувся я з Антоничем, обтираю мокро чоло. Антонич обняв мене за плечі, гнувся, простягнув руку до сонця, дов-

дивився в мої очі, наче хотів випитати усе з самого дна, і спитав:

— Хороше, Сань, га?

— Хороше, Антонич.

— Тожто, мій хороший. Цінуй життя. Не розгнзудуй.

Він ще довго дивився за ліс, де запалювалася тайга. Потім підскочив на лижах, повернув носи на крутий спуск гребня і поставив повні борозни. Спускаюся за ним, іду його шляхом і мені легко обходити чагарники, снігові обвали, старі пеньки. Перед очима його широка спина. Гнучкість його рук передається моїм. Помахи своїх палиць я роблю подібними до його. А він летить, не оглядаючись. Ширше ставить палки, вище відкидає голову і мовчки випробовує силу мою.

«Не піддамся, Антоничу. Не розгнзудуюсь».

Лижви грають на осклянілому снігу, і пісню їхню в другому кінці чути, кожна сосна її підхоплює. У мене в грудях пісня і радість велика, до тайги безкрайної подібна.

— Біжи, Антонич, не відстану!

Вискочили на гребінь. Внизу село колонами диму із святкових печей густо підпирало такежне небо. Горіло там троє сонць у коралових коронах і простяглася від кожного на тайгу дорога широка і зручна — всю землю закотити можна, всіх людей провести.

Зняв хутрянку шапку Антонич. Чуб парує, рукавиці в сніг затоптані, а він не спускає з трьох доріг очей і мовчить. Заболіла голова, я промерз, а він все дивиться. Найшов мою руку, притягнув до себе і, скупко кидаючи слова, тихо загадав:

— На правій нозі у мене трьох пальців немає, відмерзли. У ногах і досі сидять кулі, сверблять на негоду. Три роки тому японці не роздивилися, що командир партизанського загону ще не зовсім добитий. Вони пішли, розгромивши партизан, пішли з повною надією, що з сорока бійців ніхто не встане. Але один я тільки встав і пішов у тайгу. Тиждень я горіх та кору їв, червоні доріжки за собою залишав... Тоді от так троє сонць і три дороги на землю спускалися.

Марєво погасло. Знехотя насунув шапку Антонич, відчув холод, здригнув і ліниво заскрипів лижами до села.

Але вже після першої зустрічі з селянами, повеселішав. Ляскав він по шубі бородатого в заячому малахаї з киргизькими очима мужика і голосно сміявся.

Той докірливо крутив головою, вимовляв скоромовкою, обсипаючи ласкою:

— Ви, що ж це, Антоничу, брехуном під старість ростете? Негоже, негоже. Наобіцяв тієї неділі зайти і не показався. А я медком запасся. Баба кукурудзяної мамалиги наварила. Ви про кам'яну людину так і не домовилися, та наобіцяли розповісти, куди продподаток іде. Мужики, либонь, цілий день чакали. Ходімо до хати, ходімо голубе.

Тільки в обід ми повернулися до своєї комуни.

У їдальні я обпікався супом, поспішаючи швидше у ліжко. Але надійшла мертва година, а я все ще лежав з відкритими очима, думав про Антонича.

Він підійшов тихо, сів на моє ліжко, простягнув з потертими краями газету і залишив на колінах товстий синій пакет:

— Читай, Саню.

Мені соромно, заїкаючись, складати з літер слова. Я винувато відмовляюся, ховаючи обличчя в подушку:

— Я забув, Антонич.

Він бере газету, кладе на мою спину свою важку долоню, нагинається до вуха і читає повільно, чітко:

„Дванадцятого жовтня між станціями Вовчий лог і Ліською знайдено проїжджими селянами труп чоловіка. Установлено, що йому нанесено звірячий удар у спину. Ніж увійшов у груди і залишився в рані. На дорогій кістяній ручці вибито прізвисько — „Святий“.

Тієї ж ночі на перегоні цих станцій, у купе міжнароднього вагона далекохіднього експреса пограбовано двох пасажирів. Слідчий установив зв'язок між цими двома подіями. Бандити не поділили здобичі і один із них поплатився життям“.

Притих Антонич. У вікно стукала — з великою силою піднімалася — хуртовина.

Я дужче припав до подушки. Її пух горіти почав, ліжко в темноту прова-

люється, а важка рука душить спину, гріє. Як і раніше, тихий голос говорить, піднімаючи мою голову:

— Ось у цьому пакеті ті самі гроші. При тобі знайшли. Віднеси їх на пошту, відправ — там написаний адрес — і не запізнюйся до чаю.

Я взяв пакет, він великий, відтягує руки. Я підняв очі на Антонича і не хочу їх опускати, боюся, щоб він не заважали дивитися ясно, дуже ясно, хоч у моїй крові, у мізку ще хуртовина, хуртовина така, як за вікном.

Розділ двадцять п'ятий

У швидкості, у польоті найджених лиж, хочу загубити пам'ять про зустріч із Крилатим, забути потерті краї газети, костану ручку ножа.

Сьогодні Антонич улаштував побачення з моїм учорашнім життям. Навіщо він це зробив?

Під моїм светером синій пакет лежить, як наріст випирає. Я хочу забути про нього, груди в спину втягую, а він усе гріє, заважає рухатися. Помахи палок стають чимраз тихіші. Білизна на мені намокла, ноги задубили.

Зупинився. Палки випустив. Чоло витер. А пакет палить. Вийняв я його, у сніг поклав, остудив, знову під светер заховав, палками дужче замахав і без відпочинку на станцію прибіг.

Цілу годину під вікном ходив, не поспішав здавати синього пакета. Не подобалася мені морда чиновника за ґратами з водяними очима і без передніх зубів. Я чекав, що його хтось змінить інший. Не дочекався. Люди почали підходити, біля віконця черга виросла, а я все по вузькому коридорчику метлюся. Хвилююся. Мені хочеться подивитися, тільки подивитися на чужі гроші. Я вийняв пакет, підмочений ріжок відірвав, тверді і нові папірці намадав, але раптом згадав комуну, очі Антонича, що розливали чистоту, варстат і недороблений валик на ньому. Ревність взяла, що хтось інший кінчатиме мою роботу. Обдивився злякано і побіг до віконця, чергу розштовхав. Кинув я беззубому конторщику синій пакет, як гарячий вугіль з голих рук. Заво-

звився він з ним, дивуючись не то його адресу, не то його кольору. А я вже каюся, що віддав.

Гримнув десь поблизу паротяговий свисток. Задріжав я. Зустрівся з ним після довгого полону. Він нагадав мені багато чого: про блукання, запорошні сабачі ящики, вокзальних перекупок, солов'иний туман кокаїну і самогонні обпіки, бронепоезд.

Гудок чимраз ближче і нахабніше. Раптом, гуркочучи, розкидачі іскри по вікна, пробіг пасажирський поїзд застиг навпроти. В очі ударила хуртовина, голова пішла обертом. До стін прихилився, щоб не впасти. За вікном роздратовано зазеленіли новенькі вагони, може ті самі, на яких я їхав до Батуму збирати лушпайки з помаранчових пахучий сік. Я закричав беззубо поштовою, що сонно клював над столом, щоб він повернув скоріше пакет. Мухи ні очі здивовано ударили мене і тоненькі палочки рук закрили вуха в чеканні, коли змовкне паротяг — він давав відділю. Потім простягнули сірий шматок квітання, і, безсилі, упали на кіпу паперу.

А я побіг до вікна, за яким мелькнув тінню останній вагон, притиск очі до скла.

За вікном починалися сутінки. Бородач дід заправляв фітілі. Я підійшов до нього, згинаючись у светері тоненькому, на руки дмухаючи, попросив запалити. Бородач відсипав махорки, обдивився з п'ят до голови і байдуже спитав:

— Здалека мандруєш?

Скоріше погасив сірника, в сизий дим голову сховав, похопився з відповіддю.

— Бездомні ми. — І швидко пішов тайгу.

Цигарка майже обпікала губи, долала, коли згадав, що забув у поштово-коридорчику лижви. Повернувшись на станцію і пішов зразу не по лижам а діда шукати. Знайшов у ламповій піймав дерев'яну вертушку на поштовку і сказав:

— Не бездомний я, бородач, а виданець комуни колишніх безпритуальних де Антонич, знаєш?

Відійшов. Додав:

— У гості приїзди, дядю.

З рос. переклав Л. Левкович